

87.2
3-41

Міністерство освіти України
Прикарпатський університет імені Василя Стефаника

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ:
ФІЛОСОФІЯ, СОЦІОЛОГІЯ,
ПСИХОЛОГІЯ

Частина 1

Міністерство освіти України
Прикарпатський університет імені Василя Стефаника
Філософський факультет

Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія

Частина 1

Укладачі: С.Возняк, Л.Орбан

-1864-
-4981-

НБ ПНУС

750136

Івано-Франківськ
1996

ББК 87.2 + 60.5 + 88
3 41

Друкується відповідно до рішення Вченої ради Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника.

Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія.- Івано-Франківськ: Вид-во "Глай" Прикарпатського університету, 1996.- Ч.1.- 148 с.

Укладачі: доктор філософських наук, професор С.Возняк,
доктор психологічних наук, професор Л.Орбан.

© Прикарпатський університет
ім. В.Стефаника, 1996

ISBN 5-7763-8723-X

Вступ

Зміни, що відбуваються у вітчизняній науці, зумовлюють пошуки нових підходів у розв'язанні проблем філософської, соціально-психологічної, педагогічної думки.

Науковці філософського факультету Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника нагромадили певний досвід розробки теоретико-методологічних засад дослідження проблем розвитку людини та її соціального оточення, підготовки майбутніх спеціалістів до професійної діяльності, національних та етнопсихологічних особливостей становлення особистості.

Щоб здобутий досвід став надбанням тих, хто зацікавлений у розширенні наукових досліджень, підвищенні їх результативності у теоретичному і прикладному аспектах, вчені і молоді дослідники філософського факультету започаткували випуск збірника наукових праць з названих проблем. Крім професорсько-викадацького складу, авторами статей збірника є аспіранти, які виявляють наукові інтереси до філософських, соціологічних, психолого-педагогічних проблем.

Автори будуть вдячні за пропозиції та зауваження до даного збірника. Відгуки та побажання просимо надсилати за адресою: 284001, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57, філософський факультет.

Від укладачів

ФІЛОСОФСЬКА УКРАЇНІСТИКА ЯК ЧИННИК НАЦІОНАЛЬНОГО САМОУСВІДОМЛЕННЯ ТА ЕТНОІНТЕГРАЦІЇ

У контексті завдань, які українському народові доводиться вирішувати в цей важкий і доленосний час свого історичного буття, на одному з чільних місць знаходяться національне відродження і самоутвердження, дальша етноінтеграція, наповнення суверенітету державотворчим, економічним, соціокультурним змістом.

Національне відродження - не одноразовий акт, а складний і багаторівневий процес втілення в життя національного інтересу та національної ідеї, створення дійсно національно середовища і введення національної енергії в річище суспільної активності. Передумовою цього процесу є формування національної самосвідомості як національно-творчої сили, що протистойть як імперському мисленню, так і комплексу меншовартості, національної соромливості, манкуртизму, психології нестями і безбатченства.

Національна самосвідомість утверджується багатьма чинниками буття нації, але насамперед через освоєння традицій народу, здобутків його духовної культури, національних вартостей.

Носієм і трансформатором як вселюдських, так і національних цінностей та ідеалів є філософія. Історія світової філософії засвідчує, що певні філософські системи є не тільки продуктом загального світового наукового прогресу, квінтесенцією людського духу, самосвідомістю певної епохи, пануючого в ній способу мислення, але й відображенням конкретних умов етнічного буття, особливостей духовності народу, його менталітету. У зв'язку з цим філософські ідеї та принципи, володіючи загальністю як теоретичне, систематизоване знання про людину і світ, водночас в межах відповідної національної культури мають досить конкретний, своєрідний, точніше - національний характер. Йдеться, власне, про наявність в кожній філософській системі, крім загального, також національно-особливого, національно-специфічного.

Марксистська методологія фактично знехтувала даний бік історико-філософського процесу. Проблема національно-особливого в філософській думці України у радянській період не розроблялась. Між тим вона дістала ґрунтовне висвітлення у працях зарубіжних українських філософів Д.Чижевського, І.Мірчука, В.Яніва, М.Шлемкевича та інших. Вони, зокрема, обґрунтували поняття "національної філософії", визначили її функції і завдання, проаналізували в цьому контексті розвиток світової філософії. В їх дослідженнях значне місце посіли проблеми національних особливостей української філософської думки.

Виступаючи на слов'янському конгресі філософів у Варшаві в 1927 році, І.Мірчук серед найхарактерніших рис слов'янської, в тому числі й української, філософії відзначив таку: вона "менш як творча праця одиниць, більше як постава загалу" (4, 169). Причину цього він вбачав у тому, що "духовна енергія" у формі філософського мислення має у слов'ян "не вертикальні, а горизонтальні тенденції", тобто вона концентрувалась не у світобаченні окремих геніальних одиниць, філософів-професіоналів, а розвивалась "широким філософічним зацікавленням народних мас". Через це функцію професійних філософів перейняли у слов'ян своєю творчістю письменники й поети: Т.Шевченко, Л.Толстой, Ф.Достоевський, І.Красінський, Ю.Словацький та ін. І.Мірчук у зв'язку з цим підкреслює, що в українській літературі і народній творчості багато "філософічних елементів" і взагалі "філософична культура просякнула широкі українські маси".

Це міркування І.Мірчука має суттєве значення щодо методології освоєння філософської україністики: якщо філософські ідеї розлиті в широкому морі духовної культури українського народу, то вивчення вітчизняної філософської думки має відбуватися через освоєння всього масиву культурної спадщини. З іншого боку, засвоєння філософських ідей має йти шляхом їх вичленення з творів літератури та мистецтва, народної творчості, інших джерел. Отже, вивчення історії філософської думки України є одним з шляхів прилучення до надбань національної духовності, до національних традицій.

З іншого боку, українська філософська думка є не тільки відображенням українського історико-культурного буття, але й носієм ментальності народу, втіленням його національної душі, теоретичним виразом національного світогляду. В ній у властивих філософському мисленню

формах відбита специфіка національної духовності українського народу, його культури, ідеали, прагнення, дух нації.

На нашу думку, можна виділити два основних моменти, що надають філософському мисленню своєрідне національне забарвлення. Це суспільні потреби (соціально-історичні, наукові, культурологічні) і ментальність народу. Перші задають пріоритетний характер предмету і напряму розвитку філософських ідей, розробці певних проблем буття і пізнання. Ментальність зумовлює архітектуру, систему цінностей, внутрішній контекст філософії, зрештою спосіб філософування. Ідеї творців світових філософських систем можуть бути співзвучними національній ментальності і завдяки цьому вплітатися у канву філософського мислення певного народу, і можуть їй не відповідати, бути чужими, тому несприйнятними. Така взаємодія філософських ідей і принципів з національною ментальністю надає філософії неповторності, оригінальності, а в цілому в рамках світового історико-філософського процесу - єдність багатоманітності, поліфонію, багатоголосся.

Щодо національних особливостей української філософської думки, то І. Мірчук розглядає її у контексті слов'янської філософії. Через те, що "духова енергія" в формі філософського світобачення розпростерлась у нефілософських сферах духовності слов'ян, філософія змусила змінити свій характер - "відкласти набір чисту абстрактність, точність виводів, строгість аргументацій, а в осередок своїх міркувань ставити не чисте пізнання, його можливість і його границі, а насамперед людину і її долю, людське життя і його сенс". Водночас слов'янський мислитель не задовільняється результатами "чистого" думання, а "відразу переносить висліди своїх міркувань на поле практики і всіма силами намагається перевести ідеї в дійсність" (7, 719).

Екстраполюючи ці особливості слов'янської філософії - її скерованість на людину, на проблеми сенсу людського буття, а також ірраціональність спрямування, схильність до конкретності - на українську філософську думку, І. Мірчук виділяє як специфічну рису останньої "превагу емоціональних та чуттєвих елементів над чисто розумовими, раціоналістичними моментами" (там таки). Крім цього він відзначає й таку її особливість, як "релігійне забарвлення".

Як засвідчує історія розвитку філософської думки в Україні, домінуюче місце в ній посідали не філософсько-гносеологічні, а людинознавчі,

екзистенціальні, етико-гуманістичні проблеми. Орієнтація на людину як духовно-моральну цінність, ідея так званої "внутрішньої людини", тобто носія духовності, антропоцентризм пронизують всі її етапи, починаючи від Київської Русі і кінчаючи нинішнім ХХ століттям.

Причём людина у трактуванні українських мислителів - не якась безособова, абстрактна сутність, а носій як людського взагалі, так і національного, українського. В цьому дуальному баченні людини - як вселюдського і національного, на нашу думку, - одна з найсуттєвіших рис української філософії, вираз українського менталітету.

Більшість дослідників пов'язує час народження українського етносу з появою і процвітанням Київської Русі, населення якої мало чіткі ознаки своєї етнічної приналежності: спільність мови, культури, територія, походження, особливості психічного складу і навіть єдину державу (8, 32). Чи існувало у його психології розрізнення на "ми" і "вони", тобто протиставлення себе іншим етносам, - однозначну відповідь на це питання, як вважають дослідники, дати не можна. Але гордість за свою землю, свою державу, своїх князів, як виразників волі народу, безсумнівно характеризує світогляд наших предків. Це зафіксувала філософська думка Київської Русі.

Філософія як "історична епоха, схоплена в думках", відбиває не тільки рівень теоретичного мислення даної епохи, але й духовний досвід народу, його етнічну самосвідомість. Києво-руські мислителі заклали традицію пріоритетності в українській філософській думці єдності смисложиттєвих, людинознавчих проблем із загальнонаціональними. У "Слові про закон і благодать" київський митрополит Іларіон через протиставлення "закону" і "благодаті", тобто Старого заповіту і Нового заповіту, протиставив два етапи історичного розвитку людства: рабство, безмежну покору, коли панував "закон", і свободу, істину, "благодать". Ті, що пізнали істину і стали "новими людьми" - християнами, набули нових поглядів на призначення і цінність людини. Утверджуючи гідність людини і людства, Іларіон реалізує одну з головних історіософських концепцій того часу - обґрунтування національної, державної незалежності Київської Русі перед загрозою іноземних загарбав та гегемоністських претензій Візантії, патріотичні ідеї єдності землі руської. Любов до рідної землі, гордість за батьківщину з особливою силою звучать у його словах про те, що князі Святослав і Володимир "не в слабкій і безвісній землі володарювали, а в

Руській, що знана й чувана є в усіх чотирьох кінцях землі” (5, 17). Іларіон, літописець Нестор та інші автори “книжної мудрості” прагнули включити історію Київської Русі до загальної історії християнського світу, яка ототожнювалась з історією людства. Цим самим вони прагнули, з одного боку, піднести авторитет Київської держави перед світом, а з іншого, - засвідчити рівність русичів серед інших народів.

Самосвідомість етнічної єдності українського народу зростає у XIV-XVI ст., коли українці, втрапивши свою державність, перебували у складі чужоземних держав - Великого князівства Литовського і Польщі. В цей час українське “ми” вже досить виразно протистоїть чужоземному “вони” (поляки, литовці). Цьому сприяли насамперед колонізація і окатоличення українського населення, які набрали особливого розмаху після Люблінської (1569) і Брестської уній, і протидія цим денаціоналізуючим процесам. Національне самоусвідомлення народу з найбільшою силою виступило у відстоюванні своєї мови і батьківської віри. Виразником і теоретичним осмисленням національної самосвідомості народу стала філософсько-гуманістична думка українського Ренесансу (XVI-початок XVII ст.).

Цей історичний етап духовного розвитку України М.Грушевський назвав першим українським культурно-національним відродженням. Воно було зумовлене чинниками як зовнішніми (активними міжнародним обміном культурними цінностями, поширенням гуманістичних і реформаційних ідей, що йшли сюди із Західної Європи через Польщу), так і внутрішніми - посиленням національно-визвольного руху, наростання супротиву польсько-шляхетській і католицькій експансії. Наслідком останніх було виникнення і діяльність релігійно-національних осередків - братств, Острозького освітньо-культурного центру (1576-1636), Києво-Могилянської академії (1632-1817).

Однією з особливостей реформаційно-гуманістичного руху в Україні був його тісний зв'язок з національно-визвольною боротьбою українського народу, а гуманістичних ідей - з патріотизмом. Так званий громадянський гуманізм, центральною ідеєю якого було спільне благо, культивував “народну користь”, служіння своєму народові. Його представники Ю.Дрогобич, С.Оріховський-Роксолан, Ю.Рогатинець та інші усвідомлювали належність до своєї нації, своєю діяльністю сприяли розвитку рідної культури. С.Оріховський-Роксолан, говорячи про своє походження, відверто заявляв: “Я із племені скіфського, народності руської... Русь є моєю батьківщиною” (9, 198). А у зверненні до польського короля з гордістю писав: “Я українець (русин), пишаюся цим і

про це говорю прямо” (6, 195). Його турбота про благо народу виявилась у закликах до короля стати на захист “руського народу” від турецької навали. Один із зачинателів гуманістичної культури в Україні Ю.Дрогобич відстоював думку, що Львів і Дрогобич є не польські міста, а українські. В цьому виявилось усвідомлення мислителем територіальної єдності українського етносу. “Гарячим руським патріотом” назвав Ю.Рогатинця - одного з діячів львівського братства - І.Франко, підкресливши, що йому не чужі були “слогади про Русь самостійну, князівсько-боярську” (10, 219).

Можна, на нашу думку, віднести до одного з головних чинників етнічного самоусвідомлення українського народу релігійний фактор, тобто протистояння православ'я і католицизму. Православна віра ідентифікувалась у свідомості українця з вірою, традиціями батьків, свого народу, з “нашим”, католицька - з чужоземним, “не нашим”. “Ми” - православні, “вони” - католики. Конфесійна відмінність тут ототожнювалась з відмінністю етнічною. Тому-то національно-визвольна боротьба проходила під гаслами, спрямованими проти католицизму.

Значного імпульсу процесові становлення етнічної самосвідомості українського народу надала Брестська унія і та ідейна боротьба, що розгорнулася навколо неї. В ході цієї боротьби, як відзначають В.Солдатенко і Ю.Сиволюб, чи не вперше за всю попередню історію України з'явилась плеяда діячів, що теоретично обґрунтували український етнос, його особливості й цілі як окремої національної спільності - нації (8, 40-41). Серед них І.Вишеньський, Й.Борецький, М.Смотрицький, Христофор Філалет, П.Могила та ін. Вони не тільки виступали проти покатоличення і ополячення українського народу, але й обґрунтовували і захищали православну віру, “слов'янський язык” від латинізації. Так, І.Вишеньський, захищаючи слов'янську мову як досконалішу і богообрану і протиставляючи її латинській, відзначав, що “слов'янський язык перед Богом честнейшей ест и от еллинского и латинского” (1,57). Всі духовні цінності, правду і справедливість, зазначав він, “род руский в письме и науке словянского языка благодатию Христа Бога одержал, засвидетельствовал и тако достатечне спробовал” (1, 219). І.Вишеньський був переконаний, що українська мова живе “в письме славянском”, то захист слов'янської мови є водночас захистом народної мови, народу взагалі перед окатоличенням і колонізацією.

Знаменним явищем у культурно-національному житті українського народу XVII-XVIII ст. була Києво-Могилянська академія, яка втілила в

собі надбання духовності народу, його національну самосвідомість. В академії панував дух Київської Русі, козаччини, громадянського патріотизму. Не випадково із стін академії вийшло ряд активних поборників національних прав українського народу, його гарячих патріотів, виразників національного духа. Вихованець академії, проповідник А.Радивилівський писав, що нема у світі милішого за батьківщину, яка нас породила, виховала, добром збагатила (6, 307). А інший її вихованець, сподвижник гетьмана Мазепи Пилип Орлик став автором першої Конституції України. Києво-Могилянська академія дала Україні класика її філософії Г.Сковороду, який найбільш яскраво виразив українську світоглядну ментальність - антеїзм (концепція "сродність"), екзистенціальність, кордоцентризм ("серце" як основа духовності).

Без перебільшення можна сказати, що стрибок у пробудженні національної самосвідомості і формуванні української національної ідеї відбувся наприкінці XVIII - початку XIX ст., в період, який дослідники називають проромантизмом. У суспільно-політичному житті України це були трагічні часи: скасовано всі елементи державності, які вона мала в межах автономії (1764), ліквідовано Запорізьку Січ (1775), запроваджено інститут підданства (1783), що привело до руйнування традиційно сформованих соціально-політичних демократичних структур, закріплено статус України як російської колонії у формі Малоросійської губернії. Цей стан стимулював інтелектуальні сили України до роздумів над історією краю, долею свого народу, що зрештою висунуло на передній план ідеї історизму, нації, героїчної особистості. Вони знайшли своє втілення в українських історичних піснях і думах, літописах Г.Граб'янки та С.Величка, "Історії Малоросії", Д.Бантиш-Каменського, але найвиразніше в анонімній "Історії Русів" - найвизначнішому творі української національно-політичної думки, головна ідея якого - право України на самостійний державно-політичний розвиток.

Згадані твори і в цілому соціокультурне бугтя України останньої третини XVIII - початку XIX ст. стали підґрунтям, на якому українська національна ідея одержала своє теоретичне, філософське осмислення. Його здійснили діячі Кирило-Мефодіївського товариства (1846-1847) М.Костомаров, П.Куліш, Т.Шевченко. Це був період романтизму, який в першій половині XIX ст. в суспільно-політичному і духовному житті України прийшов на зміну Просвітництву. Романтизм - це не лише художній метод у мистецтві, а певний напрям осмислення світу, певна концепція світобачення.

Дослідники відзначають відмінність романтичного світосприйняття мислителями державних і недержавних народів. Якщо для перших характерним є утвердження органічної єдності людини з одухотвореною природою, культу творчої фантазії тощо, то романтизм других робив наголос на історизмі, фольклорі, у яких вбачав закодований національний етнос, на звеличенні ролі національної мови. Саме такий характер мав український романтизм, провідні ідеї якого були співзвучними з ідеями національного і політичного самовизначення українського народу. Національна ідея стає важливим компонентом світогляду кириломефодіївців.

Ідейною програмою Кирило-Мефодіївського товариства є написана М.Костомаровим "Книга буття українського народу". В ній Україна в потоці історії, в єдності минулого, теперішнього і майбутнього вперше постає як самостійна філософська проблема (3, 8). В цій та ряді інших праць М.Костомаров вперше в українській історіографії з'ясував хід і сутність історії України, показав, що український народ має свою історію, мову, культуру, психологію, що він є окремим народом, а не частиною "великоруського племені", як заявляли російські шовіністи. В праці "Дві руські народності", опублікованій в 1861 р. в журналі "Основа", він обґрунтував ідею власної самостійності українського народу, фактично першим здійснив спробу даги "модель" українського народного характеру, показавши принципову відмінність української народності від російської.

М.Костомаров виразив виплекане століттями прагнення українського народу до національної і політичної незалежності, власної державності. Це прозвучало у його переконанні, що Україна встане "з своєї могили", скине споконвічне ярмо і "буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським" (2, 30).

Якщо М.Костомаров дав науково-історичне обґрунтування української національної ідеї, то П.Куліш виразив її у своїй "хуторській філософії" через призму "єства душі" людини. Об'єктом філософської рефлексії П.Куліша є "внутрішня людина", людина як духовна сутність, єдність в ній "зовнішнього", тобто раціонального, і "внутрішнього", тобто "глибини душевної". Ця "глибина" - "серце" - "таємне", "невідоме нікому". В серці містяться помисли, думки людини, її переживання, прагнення до добра, "відчуття" Бога. "Серцем" людина тягнеться до свого (народу, культури, історії, мови тощо), а розумом, "головою" - до чужого, до інших культур, мов. Українець своїм "серцем" зв'язаний з Україною, рідним краєм. "Серце" фактично виступає у Куліша як національна самосвідомість, національна душа. Тому очевидно мав рацію Д.Чижев-

ський, коли говорив про світогляд Куліша як "україноцентричний" (11, 122). На цьому ґрунтується його "хуторська філософія" - перевага сільського способу життя перед міським, землеробська культура, єдність людини з природою, прагнення до яких є прагненням "серця" українця.

Квінтесенція української національної самосвідомості - у творчості Т.Шевченка. В ній відображені як соціальні, так і національні ідеали народу, його славне історичне минуле і трагізм чужоземного поневолення, віра в краще майбутнє. Т.Шевченко, як мабуть ніхто інший, виразив нерозривність людського і національного, вбачаючи справді людське у справді національному і навпаки. Характеризуючи світогляд поета, Д.Чижевський відзначає: "Основною рисою цілої його творчості, основним патосом його життя треба визнати його "антропоцентризм", - поставлення людини в центрі цілого буття, цілого світу - як природи і історії, так і усіх сфер культури. І природа, і історія, і культура - мистецтво, наука, релігія - усе має значіння і цінність лише і виключно в залежності від цього загального і універсального вихідного пункту - від людини, її переживань, бажань, потреб, стремління" (11, 128-129). Звідси й постійний заклик і пересторога поета: "Будьте люди!"

Антропоцентричний характер мають погляди Т.Шевченка на історичне минуле, в якому він бачить не ідеї, події, а людей. Навіть для нації, як зауважує Д.Чижевський, він бере, як образ, конкретну, живу людську постать - або Прометея ("Кавказ"), або ж "матір", "стару матір", "заплакану матір" (11, 130). Україна - головний предмет шевченкової поезії. Вона постає у двох основних вимірах: як певна соціальна спільність, що реально втілена в історичній дійсності сьогодення, і як духовно-ідеальна спільність нашої минувшини (представлена високими заповідями "козацької слави"), що має відродитися у прийдешньому. А це майбутнє - вільна, незалежна Україна ("В своїй хаті своя правда, і сила і воля").

Подальший розвиток української національної ідеї йшов під знаком Шевченкових думок, заповітів. Вона осмислювалась і трактувалась з різних світоглядних і соціально-політичних позицій - від революційного демократизму до національного радикалізму, однак в її основі лежить поетове: "Чия правда, чия кривда і чні ми діти?"

Національна ідея як ідея власної самостійності українського народу, його окремішності і права на вільне національне життя, пройшовши шлях від кирило-мефодіївців (40-і роки XIX ст.), а, власне, від М.Костомарова і П.Куліша, через творчість Т.Шевченка, І.Франка з його закликом до

загальнонаціональної єдності, Лесі Українки, історіософію В.Липинського, Д.Донцова, М.Міхновського до "Розстріляного відродження" 20-30-х роках XX ст., є глибоко гуманістичною в своїй сутності. Бо питання "Хто ми?", як вираз національного самоусвідомлення народу, зникається із споконвічно людським "хто я?". Філософія української ідеї - цінне завоювання філософської думки України, в розробку якої, крім згаданих авторів, вагомий внесок зробили українські мислителі в діаспорі, зокрема Д.Чижевський, І.Мірчук, М.Шлемкевич, Ю.Липа та ін. Останнім часом вона привернула увагу й дослідників в Україні.

Історія української філософії - це історія становлення і розвитку народу, національного і людського самовираження, утвердження національної і людської гідності. Її освоення - важливий фактор пізнання історії української духовності, а отже, й утвердження в свідомості, особливо молодого покоління, національних цінностей та ідеалів.

Література:

1. Вишнєвський І. Твори. - К., 1959.
2. Закон Божий (Книга буття українського народу). - К., 1991.
3. Забужко О.С. Філософія української ідеї та європейський контекст. - К., 1992.
4. Збірник на пошану Івана Мірчука. - Мюнхен, Нью-Йорк, Париж, Вінніпег, 1974.
5. Ларіон. Слово про закон і благодать // Історія філософії України. Хрестоматія. - К., 1993.
6. Історія філософії на Україні: У 3-х т. - К., 1987. - Т.І.
7. Мірчук І. Історія української філософії // Енциклопедія українознавства: У 2-х т. - Мюнхен, Нью-Йорк, 1949. - Т.І.-Кн.2.
8. Солдатенко В., Сиволоб Ю. Витоки і предвісники української ідеї // Віче.- 1993.- № 11.
9. Філософія відродження на Україні. - К., 1990.
10. Франко І. З історії Брестського собору 1956р. // Збір. творів: У 50-ти т. - К., 1986. - Т.46.- Кн. 2.
11. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. - Мюнхен, 1983.

ЖИТТЄВА ПЕРСПЕКТИВА ОСОБИСТОСТІ: АКМЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ АНАЛІЗУ

Кожна людина індивідуальна, неповторна, оригінальна. Однак свою унікальність їй доводиться підтверджувати всім своїм буттям: спочатку вона з'являється на світ, потім "народжується" для суспільства як особистість, будує свою стратегію життя. І хоча етнопсихологічне середовище, культура, різна історична епоха породжує свої уявлення про життя у перспективі особистості, людина - не тільки об'єкт виховання, а й автономна, активна соціокультурна реальність, творець своєї долі. Яким би складним не було життя, які б суперечності об'єктивного чи суб'єктивного характеру не доводилось долати, у кожної людини завжди є можливість усвідомити себе особистістю, подивитися на себе зі сторони, переступити через свої власні звички і стати краще, змінити свою долю. Але оскільки кожен будує своє життя сам, життєва перспектива є індивідуальним надбанням кожного, його індивідуальним відкриттям. У підсумку людина має таке життя, яке вона сама собі обрала, побудувала. Принципова відмінність полягає у тому, що одна людина дійсно будує своє життя, і навіть достатньо свідомо, а інша тільки використовує те, що є у наявності і в житті, і в ній самій (1, 9).

Люди часто задають собі питання: Як складеться моє життя? Як стати корисним собі і суспільству? Як стати професіоналом, спеціалістом високого класу? Який життєвий шлях обрати? Подібні запитання виникають ще у школі, а вирішуються вони протягом усього життя, і майже ніколи людину не задовільняють відповіді на них. Все життя особистість шукає найбільш правильні відповіді і все життя її переслідує психологічний стан незадоволеності, який у даному випадку є рушійною силою до самовдосконалення, самоактуалізації, самопізнання себе і навколишнього світу. Отже мовиться про життєву перспективу особистості, яка є інтегральною, багатомірною категорією. Вона передбачає безліч автономних стратегій, тенденцій, можливостей розвитку особистості, є "доказом" необхідності певного життєвого шляху. Життєва перспектива - це не

щось абсолютне, ідеальне, недосяжне, це реальна можливість особистості зробити своє життя вагомим, повноцінним; вона є специфічною формою відтворення потреб людини. Об'єктивний зміст життєвої перспективи міститься вже в самій її структурі, а саме в осмисленості людського буття. В даному випадку вона виконує функцію подальшого вдосконалення реальної практичної діяльності індивіда. Життєва перспектива конкретної особистості залежить від загальних орієнтирів, смислів. Разом з тим важливі етапи людського розвитку неможливо зрозуміти без урахування власних зусиль особистості та її взаємодії з іншими людьми і соціальними інститутами.

Психологічним механізмом, що дозволяє побачити спонукаючий вплив осмисленості людського буття, є самовизначення особистості, перевід зовнішніх регулюючих впливів у внутрішні регулятори поведінки. Основу особистісної активності складають ті ціннісні орієнтації, що прийняті особистістю, вони і регулюють її індивідуальну поведінку. Отже поведінка особистості - це соціально детермінований і психічно викликаний потребами людини мотивований процес, який знаходить своє виявлення у здійсненні вчинків або таких, що порушують соціально-нормативний порядок, або таких, що сприяють нормальному функціонуванню і розвитку суспільства та індивіда. Таким чином, суспільна детермінація не тільки не виключає, але й передбачає самостійне, творче, активне, свідоме начало людини в життєвому самовизначенні. Кінцевий ефект залежить не від окремих зовнішніх регуляторів, а від загального соціокультурного та особистісного контексту, в якому вони застосовуються та сприймаються людиною. Однак не в кожному випадку вплив завершується прийняттям зовнішніх норм, цінностей, а лише тоді, коли: зовнішні цінності не суперечать вже існуючим в особистісній структурі цінностям; нова орієнтація, перспектива, що виникла в результаті прийняття цінностей, дозволяє особистості задовільняти свої потреби; зовнішні впливи не викликають внутрішнього дискомфорту.

В залежності від того, які завдання ставлять перед собою вчені, природничі і соціальні науки по-різному трактують життєвий шлях особистості, його стратегію та перспективи. Психофізіологи та біологи підкреслюють значення сензитивних періодів, коли організм має підвищену чутливість до зовнішніх і внутрішніх факторів, вплив яких саме в цей момент розвитку викликає в ньому важливі необернені зміни. Соціологи зверта-

ють увагу на соціальні етапи розвитку, що радикально змінюють соціальний статус або структуру діяльності індивіда.

До ідеї дати наукове визначення життєвого шляху особистості звертаються психологи. Так Ш.Бюлер рахувала, що життя конкретної людини не випадкове, а закономірне, його можна не тільки описати, але й пояснити. П.Жане намагався вихначити життєвий шлях як еволюцію самої особистості, як послідовність вікових етапів її розвитку, етапів її біографії (2, 46,115). С.Рубінштейн пропонував не тільки виділити окремі етапи життєвого шляху, але й з'ясувати, як кожен із етапів (дитинство, юність, зрілість і т.п.) впливає один на одного. Цікава думка вченого про те, що в життєвому самовизначенні особистості кожен етап відіграє важливу роль, що особистість не тільки залежить від різних життєвих обставин, а й сама впливає на них, тобто С.Рубінштейн підкреслював залежність життєвих подій від людини. Він також стверджував, що справжнє життя здійснюється, будується самою людиною. Якщо ж життя продовжується тільки фізично, воно не є справжнім. Думка вченого про невикористані, втрачені можливості, про нереалізовані здібності прямо виводить на проблему відповідальності людини за її вчинки, справи та результати діяльності, за долю її таланту, на проблему створення відповідних умов для виявлення і розвитку обдарованості. В цілому за С.Рубінштейном життєвий шлях - це і рух уперед, і рух вверх до вищих форм розвитку, до кращих проявів людської душі. При цьому рух уперед - це не прямування від розквіту до занепаду, від народження до смерті, це рух до етичного, соціального, психологічного вдосконалення, це досягнення не старості і кінця, а здобуток особистісної повноти, довершеності (3, 676-677, 684; 4, 345, 351-352, 379).

Конкретними дослідженнями життєвого шляху особистості займався відомий психолог Б.Ананьєв. Він обґрунтував необхідність створення нової науки - акмеології¹, яка б об'єднала зусилля вчених різних галузей знання, що досліджують людину, її розвиток та становлення, зосередила б

¹ Акме в перекладі з давньогрецької означає вершину, зрілість, найвищу точку, найкращу пору. Акмеологія - це міждисциплінарна галузь знання, яка вивчає феноменологію, закономірності та механізми розвитку людини на стадії її зрілості і особливо при досягненні нею найбільш високого рівня в цьому розвитку. Ключові поняття: акме, розвиток, професіоналізм, зрілість, ортобіоз, щастя, соціум тощо.

свою увагу на вивченні особистісних, психофізіологічних характеристиках фізично і психічно зрілої дорослої людини, на з'ясуванні об'єктивних і суб'єктивних умов і факторів, що дозволили б їй найбільш плідно прожити себе у житті.

Традиційно акмеологічна наука розглядає закономірності, умови і фактори, що забезпечують вищий рівень досягнень у будь-якій галузі діяльності (педагогічній, медичній, юридичній та ін.) зрілих людей. Однак розвиток умінь і навичок, набуття соціально-морального досвіду, що є невід'ємними показниками майстерності і професіоналізму, закладаються ще в дитинстві. Отже зрілою людиною не народжується, стан зрілості не з'являється у неї несподівано і відразу. На те, який він, "працюють" всі попередні етапи розвитку індивіда. Йдеться, таким чином, про корекцію деяких вихідних наукових даних, зокрема питання про розширення прийнятих вікових рамок акмеології (про включення дошкільного і шкільного періоду в галузь акмеології). Актуальність даної проблеми загострилась у зв'язку із соціально-економічними процесами, що відбуваються в Україні. Сьогодні, як ніколи, великий попит на людей ініціативних, відповідальних, ділових, схильних до розумного ризику. Обставили вимагають від людей шукати інше застосування своїм вмінням, навичкам, здібностям. Все це веде до значних труднощів насамперед психологічного характеру. Дана ситуація, яка боляче відбилася і на підростаючому поколінні, і на зрілому, і на самому старшому, загострила проблему раннього формування у особистості професійних основ її життя, що забезпечують стійкість в екстремальних умовах. Не сформована на початку життєвого шляху професійна культура важко компенсується на наступних етапах, що негативно впливає і на особистий, і на професійний розвиток (5, 3-4).

Важливою для акмеології є постановка питання про моральне становлення підростаючої особистості, вплив морального складу на стійкість сформованих здібностей, в тому числі і професійних. Позбавлена моралі людина позбавляється і основних важелів для здійснення процесу самовдосконалення. Такі моральні якості як совість, відповідальність, порядність та ін. здійснюють вищу регулюючу функцію по відношенню до процесу формування потреби в тому чи іншому виді діяльності, в здійсненні життєвого вибору, мотивів поведінки, у виборі цінностей та ознакою дозволених і недозволених (6, 24-25).

Наступна група завдань, які вирішує акмеологія, пов'язана з науковим обґрунтуванням та висвітлюванням феноменології акме, найвищої точки, зрілості особистості; вивченням об'єктивних та суб'єктивних факторів, що визначають якісно-кількісні характеристики акме; розкриттям закономірностей та механізмів, наявність яких необхідна для того, щоб людиною було досягнуто і дійсно відбулося повноцінне акме (7, 75). Мовиться про ступінь зрілості людини і вершину цієї зрілості, яка показує наскільки людина відбулася як громадянин, як спеціаліст, професіонал у певній галузі діяльності, як батько та ін., про умови і фактори, які цьому сприяли або ж не сприяли.

В довідковій психологічній літературі "зрілість" трактується як найбільш тривалий період онтогенезу, що характеризується тенденцією до досягнення найвищого розвитку духовних, інтелектуальних і фізичних здібностей особистості. Це поняття ототожнюється з такими як "дорослість", "повноліття". Психологи виділяють такі характеристики зрілої особистості: розвинуте почуття відповідальності, потреба в турботі про інших людей, здатність до активної участі у житті суспільства і до ефективного використання своїх знань і здібностей, до психологічної близькості з іншою людиною, до конструктивного вирішення різноманітних життєвих проблем на шляху до найбільш повної самореалізації (2, 126).

Е.Берн підкреслює, що з точки зору сценарного аналітика зрілість перевіряється зовнішніми обставинами життя. Перевірка починається, коли людина покинула сім'ю і вступила у великий світ, де діють свої закони, правила і норми. Зрілість - це час початку самостійного життя і реалізації своєї сценарної цілі. Вчений прийшов до висновку, що в кожній людині можна знайти три типи станів власного "Я": Батько, Дорослий, Дитина. Е.Берн рахує, що "незрілих особистостей" немає. Є люди, в яких Дитина зовсім не до речі і невміло бере на себе функцію управління всією особистістю, в той час як у них є і добре структурований Дорослий, якого потрібно тільки виявити і привести в дію. У так званих "зрілих людей", на думку психолога, навпаки контроль за поведінкою завжди здійснює Дорослий, але і у них Дитина може прорватися до влади. Стан "Дорослий" необхідний для життя: людина переробляє інформацію, шукає шляхи виходу із складних ситуацій тощо. Дорослий контролює дії Батька і Дитини, він є посередником між ними. В цілому всі три аспекти особистості дуже важливі для функціонування та виживання, кожний з них заслуговує однакової поваги, адже кожний стан по своєму робить життя людини повноцінним і плідним (8, 18-20, 272).

К.Абульханова на проблему зрілості особистості виходить через накреслення стратегії життя людини, яка на її думку має три основних ознаки. Перша пов'язана з вибором основного для людини способу життя, визначення його головних цілей, етапів. Друга передбачає вирішення суперечностей життя, досягнення своїх життєвих планів, перспектив. Третя ознака стратегії життя полягає у творчості, професіоналізмі, поєднанні своїх потреб із своїм життям у вигляді його особливих цінностей. Здібність особистості регулювати, організовувати свій життєвий шлях як ціле, що підпорядковане її цілям, цінностям, є вищий рівень і дійсна оптимальна якість зрілої людини. Психолог справедливо підкреслює, що життєвий шлях підлягає періодизації не лише віковій але й особистісній, яка, починаючи з юності, вже перестає співпадати з віковою. Одна людина проходить один соціальний етап в більш ранньому, інша - у більш пізньому віці. Часто в старості людина ще активно трудиться, а молодий виглядає старим, тому що нездатний (або не бажає) знайти своє місце в житті (1, 8, 40, 83). Отже поняття "зрілий" і "дорослий" не завжди тождісні: бути дорослим ще не означає бути зрілим. Перехід із світу побудови планів, пошуку ідеалів у світ реалізації життєвих задумів, перспектив, перехід від самовизначення до самореалізації, здійснення себе в реальному житті характеризує зрілу людину.

Найбільш вагомими сферами самореалізації особистості, враховуючи конкретно-історичні, етнопсихологічні, соціокультурні норми, традиції, цінності, є: професійна сфера, сфера сімейно-побутових відносин, сфера сексуальних стосунків, спілкування, виховання дітей, саморозвиток і самовдосконалення. Дійсною ознакою дорослості людини є саме намагання до реалізації себе у названих сферах. Визначені сфери у свідомості індивіда можуть існувати як окремі і самостійні, або чітко ієрархізовані. Якщо у людини ціннісні сфери співвідносяться одна з іншою і становлять цілісну структуру, то для оточуючих така людина є цільною особистістю, яка має певний досвід, певне уявлення про життя, засоби реалізації поставленої мети. Збереження осмисленості буття - важлива передумова самореалізації себе в тій чи іншій сфері діяльності. Невдачі в будь-якій одній з них можуть компенсуватися успіхами в іншій. Результати опитування респондентів у віці від 23 до 45 років свідчать, що 72% рахують сферу професійної самореалізації і особистісну сферу (вступ у шлюб, створення сім'ї) основними сферами життєдіяльності дорослої людини, в

якості критеріїв визначення зрілості мужчин називають успіхи у названих сферах. Професійна і сімейна сфери життя людини, як правило, взаємодоповнюють одна одну, взаємовпливають одна на одну. Це створює особистісну і суспільну гармонію, яка є показником щастя і задоволеності особистості. Однак в реальному житті подібні ситуації зустрічаються не так часто. Частіше трапляються випадки, коли людину в одній з цих сфер спіткає невдача і самореалізація в іншій виконує роль свосереднього буфера, що компенсує ці невдачі і забезпечує почуття задоволення життям.

Показником соціально-психологічної і особистісної зрілості людини є вміння особистості говорити правду, відстоювати свою позицію, вміння поєднувати свої індивідуальні властивості, особистісні потреби із вимогами суспільства, оточуючих, здібність долати суперечності.

Щасливо прожите життя - смисл існування людини. Важливою характеристикою щастя є визнання у групі соціально-психологічних властивостей і якостей індивіда. На соціально-груповому рівні визнання дістають (або ж не дістають) професійні, організаторські, комунікативні та ін. здібності особистості. Якщо ця оцінка достатньо висока, то соціально-групове визнання не тільки компенсує, але й оправдовує в очах особистості навіть невдачі в сфері міжособистісних стосунків. Отже соціально-групове визнання є дійсно необхідним для повноцінного життя, накреслення життєвих перспектив. Відсутність такого визнання - одна з причин психологічного дискомфорту, незадоволеності людини професією, роботою, групою тощо. Якщо ж обставини складаються так, що у людини нема визнання ні на груповому, ні на особистісному рівні, то ця ситуація породжує психологічну кризу особистості. В цьому випадку можна говорити про нещасливе життя або навіть про нещасливу долю (9, 47). Однак на долю не слід покладатися. Долею, певними обставинами люди нерідко оправдовують нерішучість, бездіяльність. Між тим, якщо людина розсудливо потурбується, щоб саме життя було упорядкеним, то зможе досягти більшого, аніж дасть їй доля.

Водночас, визначаючи своє місце в суспільстві і житті, смисл свого буття, людина повинна знати, що вона соціально, морально, економічно, юридично захищена від катаклізмів долі. Відчуття захищеності є важливою потребою людини, вона дозволяє їй творчо працювати, максимально реалізувати свої потенційні можливості, дозволяє відчувати впевненість та стабільність свого існування. якщо людина позбавлена цієї

потреби (бути захищеною), вона втрачає впевненість у собі, стає вразливою, починає займати позицію "тільки б вижити".

Життєвий шлях особистості, на думку Е.Берна, багато в чому залежить від батьківського програмування. Вчений виділяє декілька факторів, які здійснюють вплив на життя людини, її плани та перспективи. Він підкреслює, що великий вплив на подальшу долю людини мають умови зачаття дитини. На життєвому сценарії майбутньої дитини може відбитися і те, чи планувалось саме зачаття. Не менш важливу роль відіграє такий фактор, як черговість народження дітей. Е.Берн рахує, що навіть вибір імені може значно вплинути на життя його носія (8, 193, 197).

Сказати, що людина живе щасливо, це означає, що вона задовільняє свої соціальні, духовні потреби, втілює в життя свої плани, свою стратегію життя робить реальністю. Людина повинна мати високорозвинутий інтелектуально-духовний потенціал, щоб розпізнати і побачити миттєвості щастя в повсякденному житті. Розумова і чуттєва обмеженість знижує сприйняття, інтерес до того, що відбувається, і таким чином зменшують імовірність щастя як інтегрального соціально-психологічного і духовного стану. Так можна не помітити свого щастя. Частіше це трапляється, коли у індивіда неадекватні, ілюзорні, завищені уявлення про щастя, в цілому про життя.

Акмелогія науково аналізує поняття "зрілість" і в більш вузькому значенні, маючи на увазі тільки оволодіння людиною тою чи іншою професією, досягнення в ній рівня найвищої майстерності. Опанування секретами майстерності, формування психологічної готовності здійснювати ту чи іншу діяльність ефективно і результативно, бачення і розуміння шляхів, що ведуть до професіоналізму має сьогодні як теоретичне, так і прикладне значення. Непрофесіоналізм в різних галузях не тільки перешкоджає процесу державотворення, а й сприяє зростанню психологічного дискомфорту, когнітивного дисонансу. В зв'язку з цим актуальним є аналіз проблем, пов'язаних з формуванням загальних принципів вдосконалення професійної діяльності спеціалістів, що працюють в сфері політики, економіки, промисловості, сільського господарства, управління, освіти і виховання і в багатьох інших галузях життя; виявленням залежностей між особливостями професіоналізму зрілої людини і іншими її проявами поза сферою професійної діяльності; самовихованням і самовдосконаленням особистості, формуванням у неї відповідних спеціальних здібностей, вмінь і навичок оцінювати свою власну діяльність, поведінку, визначати перспективу росту.

Безперечним є той факт, що і для суспільства, і для самої особистості надзвичайно важливо продовжити акме - найбільш активний творчий період життя людини. Це нагальна потреба і актуальна проблема сучасних теоретико-прикладних досліджень, яка може вирішуватися шляхом правильної організації часу життя особи (його темп, ритм, частота); формування у людини етичної і професійної культури, активності у виборі певного життєвого шляху; виховання культури спілкування; розвитку ортобіотики (здоровий спосіб життя, вміння привести у відповідність свої природні здібності і типологічні особистісні властивості з умовами життя, його можливостями і обмеженнями); вивчення впливу етнопсихологічного середовища на розвиток і становлення особистості; створення умов для подолання суперечностей мікросередовища та особистості, що детермінують поведінку індивіда; розробки науково обґрунтованого алгоритму продуктивного вирішення завдань розвитку зрілої людини; створення методико-технологічного інструментарію, що дозволить виявити досягнутий рівень професіоналізму як окремої людини, так і групою людей; самовдосконалення особистості, усвідомлення нею своїх реальних можливостей, ставлення до себе як до суб'єкта, творця свого життя.

Для акмеології важливими є і проблеми геронтології, науки, яка вивчає проблеми старості та довголіття. Умовний початок старості пов'язаний з відходом людини від безпосередньої участі у продуктивному житті суспільства. Хронологічне визначення межі, яка відділяє старість від зрілості не завжди оправдовується через великі індивідуально-фізіологічні та етнопсихологічні особливості людини. Непомітний процес старіння у людини може розпочатися в якомусь одному напрямку (фізичному, психічному, моральному, соціальному) вже в дитинстві або ж в юності. Небажання думати, напружувати мозок - це ознака інтелектуального старіння. Соціальна, моральна старість настає тоді, коли людина перестає відчувати незадоволеність досягнутим, мириться з недоліками, переживати власну культурно-історичну значимість. Ознакою старіння може бути і втрата активності у здійсненні життєвих планів та перспектив, самостійності у розв'язанні складних задач сьогодення, подоланні суперечностей.

Якщо людина залишається в активному пошуці тих сфер життя, де її інтереси можуть бути реалізовані, якщо її особистісна позиція залишається цілеспрямованою, але при цьому людині далеко за 70, чи старість це? Багато з відомих "великих старців" навіть не відчували старості, бо до кінця своїх днів продовжували активне творче життя. Було, звичайно,

фізичне старіння організму, але психологічно цей процес не переживався ними як перехід у нову якість, у новий стан. Науці та історії відомі приклади великих звершень і молодості, і старості. Можна прожити 30 років і залишитися в пам'яті нащадків, а можна - більше ста і запам'ятатися лише тим, що так довго жив. Біологічне, фізичне життя у останніх продовжується, соціальне, моральне, творче припиняється. Отже, вік досягнення вершин професіоналізму, вік досягнення свого акме, розкриття своїх потенційних можливостей у кожній людині свої. Одна може припинити своє самовдосконалення, свою самореалізацію ще на початку трудової діяльності і це є початком її фінішу, інша ж не заспокоюється і в глибокій старості.

Акмеологія вже сьогодні випукує можливості - в біологічному, психологічному, соціальному аспектах - продовжити активний, творчий період життя людини незалежно від її віку. Дуже важливо знайти в старості застосування своїм здібностям і можливостям. Г.Сельє з цього приводу справедливо зазначає, що трудотерапія - найкращий метод боротьби із старінням. Праця наділена великою можливістю поновлювати людські сили. Праця - це основна потреба людини. Питання не в тому, потрібно чи не потрібно працювати, а в тому, яка праця найбільше підходить людині на стадії старості (10, 58-59).

В цілому, акмеологія, спираючись на досягнення в галузі генетики, медицини, психології, соціології, геронтології, педагогіки, досліджує весь життєвий і професійний шлях людини. Для неї є важливими всі стадії розвитку і становлення особистості - старт (дитинство, шкільні, студентські роки), оптимум (зрілість, трудова стадія), фініш (післятрудова стадія), розгляд та вивчення гармонійної єдності цієї триади. Остання проблема надзвичайно важлива і надзвичайно складна. Її розв'язання ускладнює та обставина, що в житті кожної людини існує і взаємодіє один з одним велика кількість стартів, оптимумів і фінішів. І не тільки в професійній сфері, а й в навчанні, коханні, сімейному житті. Навіть кожен прожитий нами день має свої старту і фінішу. Окремі фінішу в людській долі одночасно є і стартами чогось нового. На сьогодні існує чимало теорій, в яких значення того чи іншого етапу в розвитку та становленні особистості іноді перебільшується. В той же час надзвичайно слабо проаналізована і вивчена їх діалектика.

У людини на будь-якому етапі її розвитку і становлення, чи то дитячі роки, чи стадія зрілості, повинен бути широкий вибір для прояву власних здібностей і можливостей. Відома істина: якщо дитині дарують великий

набір листівок, вона так пильно не роздивляє їх як тоді, коли їй самій дозволять вибрати лише декілька, ті, які найбільше сподобались. Таким чином вона одержує в подарунок процес вибору. Вибір на різних стадіях соціалізації нерідко супроводжується нестерпними пошуками, але саме він головним чином формує особистість, дає можливість проявитися власним індивідуальним рисам, розкритися таланту, досягти вершин творчості. Особистий вибір - це обов'язково відповідальність за процес і за результат діяльності. Психологу не можна ставити на людині крапку, якщо навіть ця людина обмежена, нерозвинута, або така, яка зашуталася в життєвих лабіринтах. У людини завжди повинна бути можливість усвідомити себе особистістю, повинен бути вибір, який би допоміг їй стати суб'єктом, творцем своєї власної долі, свого життя. Мовиться про те, щоб кожна людина мала можливість якомога краще пізнати себе, свій внутрішній світ, власне "Я", свої психофізіологічні особливості, що дасть їй можливість ефективно використовувати свій потенціал, пристосовуватися до обставин життя, впливати на них, будувати свою стратегію поведінки.

Життєва перспектива особистості асоціюється з такими поняттями як "життєві плани", "мета", "ідея", "ідеал". Життєві плани стосуються перспектив професійного росту, сімейного благополуччя, матеріального достатку, майбутнього дітей. Відсутність таких перспектив, або ж увялення про неможливість реалізації намічених планів сприймається особистістю як безвихідь. Наявність життєвої мети - це наявність напрямку, по якому погрібно йти; це те, що потрібно здійснити, чого потрібно досягти; це той результат, на одержання якого спрямовані зусилля людини. Відповідаючи на запитання: "В чому сенс життя?" Г.Сельє зауважує, що потрібно прагнути до того, що ми самі рахуємо гідним. Не варто братися за непосильні завдання, адже у кожного є своя вершина. Для одних вона близька до максимуму, для інших - до мінімуму людських можливостей. У межах своїх потенційних даних потрібно зробити все, на що здатна людина. Досягнення високої майстерності - чудова мета (10, 75). Ідеал становить найбільш узагальнене увялення про максимально можливий рівень розвитку особистості та реалізації її потенціалу. Ідеал - це не ілюзія. Він має об'єктивний характер. Національний виховний ідеал, впливаючи з народних традицій, вірувань, звичаїв, з конкретних ціннісних орієнтацій і потреб, не повинен заперечувати загальнолюдських цінностей (чесність, порядність,

відповідальність, любов до Батьківщини тощо). Підтверджуючи, поглинаючи загальноновизнані цінності, національний виховний ідеал доповнює їх тими рисами, які спеціально відповідають духовності українського народу.

За своє життя людина багато разів себе стверджує, або ж заперечує, досягаючи вершин професіоналізму. Йде постійна боротьба між досягнутим і ще непізнаним, між рівновагою, творчим піднесенням і стресом. Це закономірний процес становлення людини майстром своєї справи, професіоналом високого класу, громадянином суспільства. І яким би не був важким, складним життєвий шлях особистості, він завжди є реальним і логічним. Навіть несподівані, непередбачені ситуації в житті людини можна логічно пояснити тими психологічними особливостями індивіда, які склалися в нього на певний етап його розвитку. Однак в кожному мить часу людина завжди має можливість зупинитися, осмислити своє "Я", змінити напрямок свого життя.

Література

1. Абульханова-Славская К. Стратегия жизни.- М., 1991.
2. Психология. Словарь / Под общ. ред. А.Петровского, М.Ярошевского.- М., 1990.
3. Рубинштейн С. Основы общей психологии.- М., 1946.
4. Рубинштейн С. Проблемы общей психологии.- М., 1976.
5. Деркач А., Орбан Л. Акмеологические основы становления психологической и профессиональной зрелости личности.- М., 1995.
6. Орбан Л. Акмеологическая концепция нравственного становления личности.- М., 1992.
7. Бодалев А.А. О предмете акмеологии // Психологический журнал.- 1993. - Т.14.- № 5.
8. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы: Пер. с англ. - СПб., 1992.
9. Швалб Ю., Данчева О. Одиночество: социально-психологические проблемы.- К., 1991.
10. Селье Г. Стресс без дистресса: Пер. с англ.- Рига, 1992.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ МОРАЛЬНОЇ ВИХОВАНОСТІ ОСОБИ

Стан розвитку сучасної психолого-педагогічної науки у сфері морального виховання дозволяє розглядати явище моральної вихованості особи через основні показники - цілісність, структурність, системність, функціональність.

Вкажемо, насамперед, що психолого-педагогічною наукою нагромаджений достатній матеріал про структурні елементи моральної вихованості особи, що дає нам підставу розглядати дане явище багатоаспектно, системно. Крім того, моральна вихованість особи як ідеальна система становить, з одного боку, цілісну систему, в якій предметом вивчення є структура, закони з'єднання частин у структурне (функціональне) ціле, їх внутрішні механізми та інтегральні закономірності, а з іншого - полісистемне утворення, в наукове бачення якого входить і середовище. Тому у вивченні моральної вихованості особи ми враховуємо не тільки основні суттєві аспекти цілісності і розглядаємо дану систему у статичній, але й поєднуємо її з якісно-сутнісним аналізом як полісистемного явища, що розглядається у динаміці.

У розробці теорії системного підходу до вивчення моральної вихованості особи ми використали праці В.Афанасьєва, В.Ганжіна, В.Кузьміна, В.Соколова, Л.Станкевича та інших філософів і соціологів, які піднімають методологічні проблеми системного підходу та проблеми формування цілісності особи на основі загальнофілософських законів та закономірностей.

Викладемо коротко основні позиції системного підходу, необхідні для застосування якісного аналізу моральної вихованості особи.

1. Розвиток наукових уявлень про те чи інше явище у значній мірі визначається правильністю його *якісного аналізу*. Людське пізнання завжди будується навколо вивчення окремої якості. Тільки в одних випадках "одиноцею пізнання" є окремо взята якість, властивість чи відношення ("елементний аспект якісного аналізу"), а в інших - цілісний

предмет, сукупність або комплекс ("якісний аналіз сукупностей" - 1, 300). Останні "об'єктні одиниці пізнання" і становлять систему, коли певна численність взаємозв'язаних елементів, що володіє інтегральними властивостями й закономірностями, утворює стійку єдність і цілісність (1, 16). І якщо наукове пізнання не охоплює всієї складності системних якостей або від них абстрагується, то це веде до спрощення уявлень про дійсність.

2. У філософській літературі *цілісність* розглядається як певна взаємозв'язаність елементів, внутрішня співвідносність і відповідність, ієрархія частин або елементів системи (2, 7). Важливою умовою цілісності як системи є єдність її частин. Елементи або частини цілого, функціонуючи, впливають один на одного, цим самим розвиваючи іншу частину чи інший елемент, а разом з тим цілісну систему та її функції. Як підкреслюють І.Блауберг та Е.Юдін, при цілісному (структурному) підході проявляється недостатність однозначної причинності у аналізі складної системи зв'язків. Взаємозв'язок елементів тут такий, що він виступає не у вигляді лінійного причинного ряду, а у вигляді своєрідного замкнутого кола, всередині якого кожний елемент зв'язку є умовою іншого та обумовлений ним (3, 125).

В.Афанасьєв, класифікуючи різноманітність причинних зв'язків у системах, розкриває їх складність: "У цілісній системі поруч з однозначними мають місце й одно-багатозначні і багато-однозначні детермінації" (4, 72). Складність дослідження взаємозв'язків у багато-елементних цілісних системах полягає в тому, що їх потрібно уявити, показати одночасно і сталими, і тими, що розвиваються. Структури цілісних систем володіють усередині себе суперечливим і тотожним різноманіттям, що сприяє їх саморуху і саморозвитку. За В.Афанасьєвим, структура, з одного боку, "опирається" постійним змінам компонентів, утримує ці зміни в межах певної якості, а з іншого, є умовою нагромадження якісних змін всередині системи, що є необхідною передумовою для її наступного розвитку й перетворення (4, 103).

3. Компоненти системи синтезуються, об'єднуються, утворюючи цілісність, інтегральну її властивість (2, 10). Складність становить і відшукування структурних елементів цілісності, і встановлення цих інтегральних властивостей за якими можна судити про цілісність системи. *Інтегральні властивості системи виступають одночасно реальними*

показниками її цілісності. Якщо сама система, особливо її структурні компоненти є вираженням якісних показників, форми предмета, то цілісність та її інтегральні властивості є якісною і змістовною визначеністю предметів. Причому на розуміння самої якості поширюється принцип системності. Зв'язуючи поняття цілісності й системності безпосередньо з вираженням та існуванням якісної визначеності предмету, В.Кузьмін вказує: “Перша найсуттєвіша характеристика системного підходу, ... повинна полягати у загальній (родовій) ідентифікації його з якісно-сутнісним аналізом” (1, 298).

4. Серед основних положень системного підходу важливе місце займає виявлення людським пізнанням двох рядів якісної визначеності явищ. Дуалізм характерний для всього сутнього на землі, включаючи їх зовнішні та внутрішні характеристики. Ще Біблія вчить, що Бог послідовно створив ніби з двох частин одну дійсність: з неба і землі, води і ґрунту, безформності і ладу, матерії і душі (5, 33). Згідно позиції К.Маркса, весь світ соціально значимих речей та явищ відрізняється тим, що веде ніби подвійне життя і має *двоїсту якісну визначеність*.

Перший крок на шляху аналізу системних явищ - *виявлення двоїстості природних і соціальних якостей* та їх дивовижного взаємозв'язку. Серед прикладів розрізнення природної і соціальної якісної визначеності виділимо ті, які застосовуються до людини. Так, К.Маркс виділяє елементи, властиві людині як “суб'єкту природи” і “суб'єкту суспільства”: “Сутність “окремої особистості” становить не її борода, не її кров, не її абстрактна фізична природа, а її соціальна якість... Зрозуміло, що індивіди ... повинні розглядатися за своєю соціальною, а не за своєю окремою якістю” (6, 228-229). Крім розрізнення тут природних і соціальних якостей звертає увагу встановлена субординація якостей: у розгляді соціального життя як вищої форми руху, природні якості виступають тільки як “поодинокі” якості, як “засоби” її здійснення.

Як підкреслює В.Кузьмін, вища форма руху не може бути суттєво й найповніше роз'яснена з нижчої. Так і соціальні якості речей та явищ не можна пояснити, якщо виходити тільки з їх природньої якісної визначеності. Звичайно, соціальна якість не висить у повітрі, в неї є певний зв'язок з конкретними природними речами. Але, вона має й ряд специфічних особливостей. Матерія стає носієм соціальних якостей.

Людина ж надає природнім речам, явищам, процесам необхідний для неї вигляд і структуру (1, 85).

Другий крок на шляху пізнання системних явищ - *виявлення двоїстості їх соціальних якостей, розрізнення соціальних якостей “першого та другого порядку”*. Серед закономірностей розвитку соціальних систем, найголовнішою виділяють закономірність “другої якості” як вищої якості. Соціальні якості речей і явищ “олюдненої природи”, що володіють зрозумілими для всіх функціональними, предметними якостями, становлять соціальні якості “першого порядку”. Вони очевидні, уречевлені в конкретних предметах і в них не міститься ніякої загадки для науки. Суспільні якості “другого порядку” К.Маркс знаходить в “чуттєво-надчуттєвих речах” (7, 80), які в окремих речах прямо не матеріалізуються і виражають інтегративні якості суспільного цілого. Нова якість, що виникає як продукт інтеграції багатьох елементів у єдине ціле, дає щось більше, ніж сума частин: вона відображає деякі загальні кооперативні властивості даної численності явищ і становить собою визначеність надіндивідуальну. Сукупні (інтегральні) системні якості характеризують вже самостійну реальність - не суму одиничних, а групову (1, 87).

Але, знання про власну якість явища є лише частина істини про нього. Щоб отримати повне уявлення про явище, необхідно аналізувати дві його якісні ознаки (визначення): предметну і макросистемну. Причому кожна з них детермінована по-своєму, має свої закономірності. Такі загальносистемні показники, не замінюючи перших, утворюють другу лінію якісних характеристик соціальних явищ - *розрізнення системних якостей “першого і другого порядку”* (третій крок пізнання системних явищ), а разом, спільно - нову, багатшу сукупність знання, що становить собою розуміння істини більш глибокого порядку. Тут не замінюється один ряд якісних показників іншим (більш точним, більш глибоким), а проходить реально удвоєння знання: знання “предметне” (про предмет самий по собі) доповнюється знанням макросистемним (про функціонування предмету відповідно до законів великої системи).

Таким чином, кожне суспільне явище виступає як таке, що має двоїсту якісну структуру: одну функціональну, другу - загальносистемну. Цю методологічну позицію, підсумовуючи, можна показати таким чином: розрізняють *соціальні* якості речей і явищ “першого” (предметні, функціональні) і “другого” (інтегральні, системні) порядку; у свою чергу,

соціальні якості, що відображають “якісну природу” речей, явищ відповідають рівню *системних* якостей “*першого порядку*”, а якості, що відображають “якісну специфіку” (цілісні, системно-інтегральні), - рівню *системних* якостей “*другого порядку*”.

5. Методологічно надзвичайно важлива також проблема *якісної самостійності елементів та інтегральних властивостей цілого* (компонентів і підсистем системи). Положення про те, що електрон такий же невичерпний, як і атом стосовно поняття “елемент (структурний компонент, підсистема)” у системному підході означає множинність і різноманітність предметів дослідження, кожний з яких може бути вивчений за схемою цілісного (інтегрованого) об’єкту. Будь-яка система є в той же час частиною іншої, більш широкої системи, а її компоненти і підсистеми, в свою чергу, можуть вивчатися як самостійні системи. Це положення, що розкриває так званий принцип ієрархійності, підкреслює, з одного боку, важливість фокусувати пізнання на певному якісно своєрідному явищі, а з іншого, - багаторівневу організацію об’єктивної дійсності, різноманіття систем і системних детермінацій (1, 370).

Крім цього, принципово важливе для розуміння самого механізму інтеграції питання про *міру якісної самостійності елементів у складі цілого*. У реальній дійсності їх відмінності досить великі. З одного боку, є такі форми інтегральних єдностей, у яких елементи в рамках цілого у значній мірі “втрачають” свою вихідну якісну своєрідність. Загальна, сукупна інтегральна якість тут ніби частково “забиває” прояв власних особливостей елементів. У багатьох випадках більш чітко виявляється співіснування двох рядів якісної визначеності: частини і цілого, “елемента” і сукупності тощо. І це явище - *здовснення якостей існування - виявляє себе як загальний закон інтеграції*, вимагає виразно відрізнити рівні: інтегральних якостей цілого і елементно-предметний рівень його складових (1, 307).

6. Особливу важливість для динаміки розвитку цілісних систем складає проблема *діалектики внутрішнього і зовнішнього*. Основу цілісності складає сукупність зв’язків не тільки внутрішніх елементів системи, але й зовнішніх відносин, зв’язків, взаємодій. Внутрішні й зовнішні зв’язки повинні певним чином відповідати один одному, гармоніювати. Якщо раніше у вивченні особи перевага віддавалася зовнішнім умовам, зовнішнім параметрам, то зараз акцент переноситься

на інше: особистість розглядається через аналіз внутрішнього змісту, який, у свою чергу, проявляється назовні, і цим самим у певному розумінні сама себе змінює (8, 181). Зовнішні впливи перебудовують внутрішню організацію, структуру цілісності (так званий процес інеріоризації). Проходить повільна зміна кількісних показників структури системи, що веде в кінцевому результаті до її корінної перебудови. Це, відповідно, змінює і систему зовнішніх зв’язків цілісності, її вплив і втілення у системах, що взаємодіють одна з одною. Прояв внутрішньої цілісності системи назовні, зміна інших систем, що взаємодіють з нею, і їх власна зміна під дією цього впливу розкриває процес екстеріоризації.

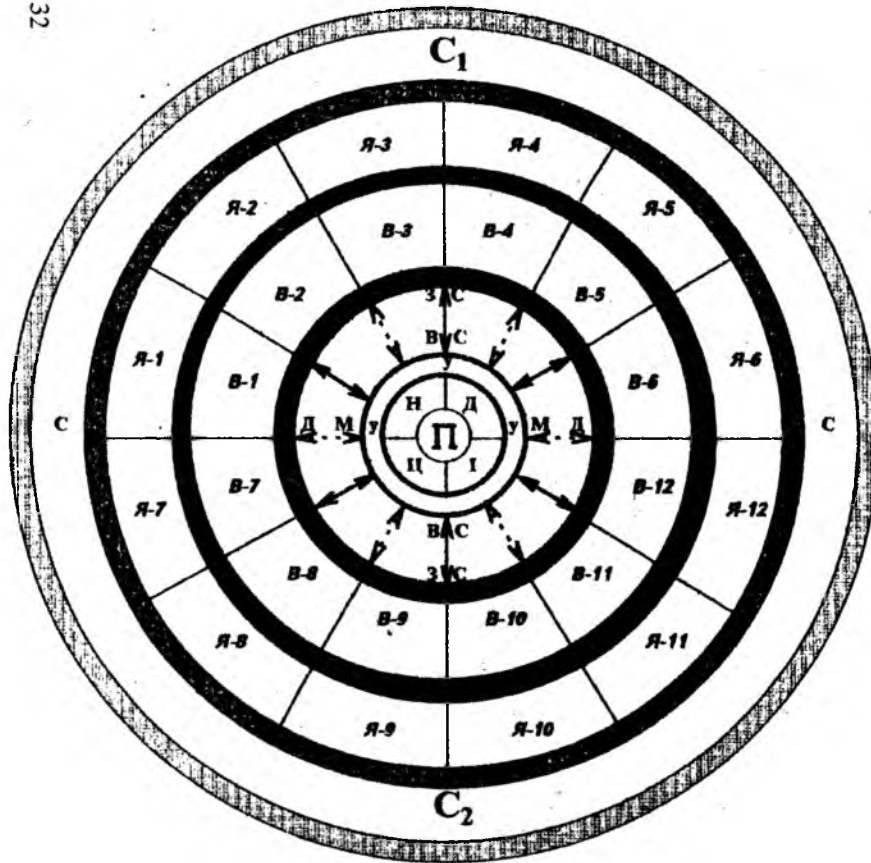
Переважаання внутрішніх процесів веде до необхідності виділення “управляючих механізмів, через які структура цілого впливає на характер функціонування і розвитку частин...” (3, 177). В кінцевому рахунку головним у цілісній системі є інтегральні якості.

7. Важливе значення для розуміння функціонування цілісних систем має поняття “*активного центру*”. В.Свідерський і Р.Зобов на прикладах функціонування біологічних систем показали дійсне існування подібних центрів у цілісних утвореннях. На їх думку, “активний центр є вищим виразом суперечливості цілого” (8, 82-84), саме в центрах зосереджена максимальна активність об’єкту у його взаємодії з іншими об’єктами і середовищем. Існування активних центрів цілісних систем підтверджується вченням А.Ухтомського про домінанту (10).

Такі основні теоретичні положення, що характеризують цілісні системи, необхідні для застосування системного аналізу моральної вихованості особи

Якісно-сутнісний аналіз моральної вихованості особи дозволяє висунути припущення, що це є цілісне соціально-психологічне утворення, що має певну структуру, закономірності функціонування і розвитку, містить в собі елементи загального, у яких відображається зв’язок особи з навколишньою дійсністю, та індивідуального, в якому проявляється своєрідність даної особи. Тобто моральна вихованість особи виступає як суспільне явище, якому властиві риси цілісної ідеальної системи.

Виходячи з розуміння моральної вихованості як цілісної системи і базуючись на розглянутих вище загальнометодологічних принципах

Перша підсистема

Підсистема внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особи, результатом функціонування якої є моральні дії-відношення

Друга підсистема

Моральні відношення особи до... як можливість функціонування у вигляді регулятивної системи, що виявляється через актуальну моральну діяльність і можливість розвитку моральних якостей

Третя підсистема

Моральні якості і моральна спрямованість особи як дві лінії якісної характеристики моральної вихованості

Малюнок 1. Моральна вихованість особи (модель).

Перша підсистема

Підсистема внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особи, результатом функціонування якої є моральні дії-відношення

Друга підсистема

Моральні відношення особи до... як можливість функціонування у вигляді регулятивної системи, що виявляється через актуальну моральну діяльність і можливість розвитку моральних якостей

Третя підсистема

Моральні якості і моральна спрямованість особи як дві лінії якісної характеристики моральної вихованості

- П** - потреби
Н - моральні норми
Д - рівень домагань
Ц - моральні цінності
І - ідеали
У - соціальна установка
М-Д - мотив - моральна діяльність
Д-М - моральна діяльність - мотив
В-С - внутрішні стимули
З-С - зовнішні стимули

- В-1** - до Бога і світу
В-2 - до життя і смерті
В-3 - до Батьківщини та інших країн
В-4 - до загальнонародного надбання і природи
В-5 - до суспільних груп (сім'ї, класу, гурту тощо)
В-6 - до навчання і праці
В-7 - до людей (старших і молодших)
В-8 - до людей (батьків і родичів)
В-9 - до людей (вчителів і наставників)
В-10 - до людей (друзів і ровесників)
В-11 - до людей (хлопчиків і дівчаток)
В-12 - до людей (себе та інших)

- Я-1** - духовність і відповідальність
Я-2 - оптимізм і мужність
Я-3 - патріотизм та інтернаціоналізм
Я-4 - активність і бережливість
Я-5 - колективізм і самостійність
Я-6 - старанність і працелюбність
Я-7 - гуманність і альтруїзм
Я-8 - чуйність і вдячність
Я-9 - дисциплінованість і розсудливість
Я-10 - принциповість і справедливість
Я-11 - вірність та гідність
Я-12 - скромність і чесність
С₁ - суспільно-колективістична спрямованість
С₂ - індивідуалістично-еґоїстична спрямованість

Додаток до мал.1. Роз'яснення умовних скорочень

системного підходу, ми виділяємо наступні елементи, підсистеми цілісної системи моральної вихованості особи:

перша підсистема - *підсистема внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особи*, що відображає мікросвіт особи, її натуральні, природні якості, кінцевим результатом функціонування якої виступають *соціальні якості* - моральні дії-відношення;

друга підсистема, що характеризує мезосистему даного явища, - *моральні відношення особи до Бога і світу, життя і смерті, Батьківщини та інших країн, загальнонародного надбання і природи, суспільних груп, праці, людей, до себе як можливість функціонування у вигляді регулятивної системи, що виявляється через актуальну моральну діяльність і можливість розвитку моральних якостей* - включає *соціальні якості "першого порядку"* - моральні відношення в процесі спілкування і різноманітних видів діяльності особи та *соціальні якості "другого порядку"* - сукупність інтегральних моральних якостей особи;

третья підсистема, що відображає специфіку макросистеми - *моральні якості і моральна спрямованість особи як дві лінії якісної характеристики моральної вихованості* - включає *системні якості "першого порядку"* - моральні якості особи та *системні якості "другого порядку"* - її моральну спрямованість.

Різноманіття причинних зв'язків всіх трьох підсистем у структурі цілісної системи моральної вихованості особи виступає у вигляді своєрідного замкнутого кола, всередині якого кожна підсистема є умовою розвитку іншої та обумовлена нею. Крім того, тут мають місце як одно-багатозначні, так і багато-однозначні детермінації (див. мал 1).

Розкриваючи основні закономірності функціонування і розвитку механізму цілісної системи моральної вихованості особи (це тема окремої статті), обмежимося деякими загальними положеннями, які допоможуть зрозуміти вартість застосування вище зазначених методологічних підходів у дослідженні даної проблеми.

Інтегральними властивостями (якісними вузлами) першої підсистеми внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки є усвідомлення особою основних елементарних суспільних норм і правил поведінки, рівень домагань особи відповідно до реальних умов її життєдіяльності у задоволенні основних потреб, сформованість моральних цінностей,

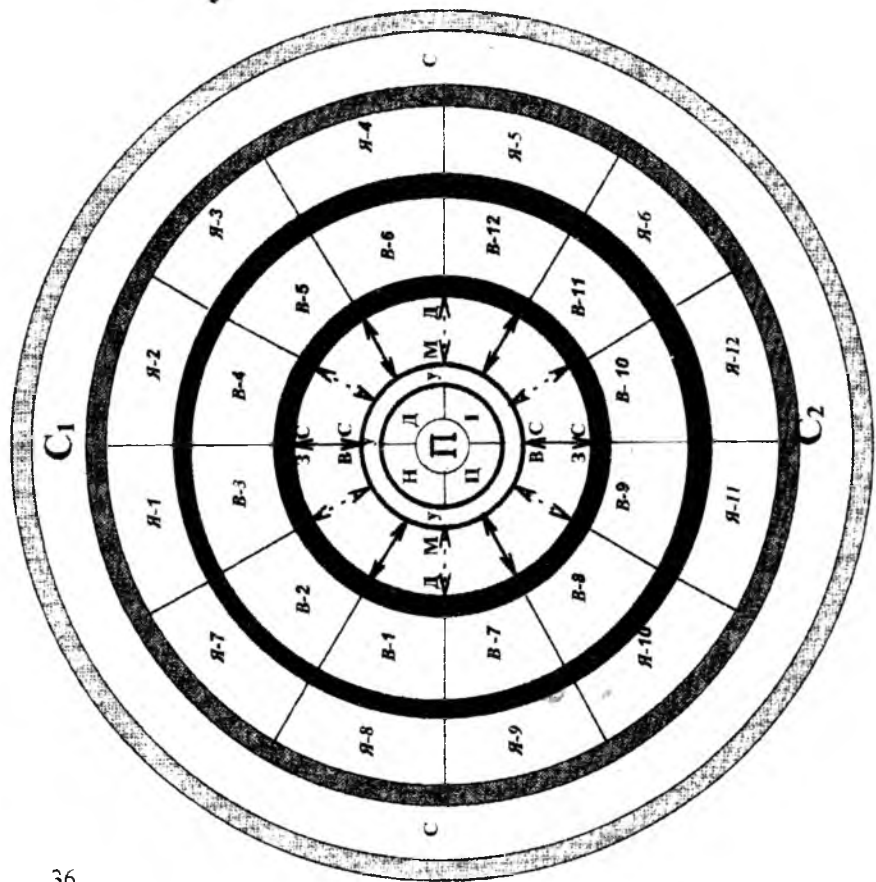
ідеалів, закріплених установок, повнота розвитку і прояву функцій мотиваційної сфери.

Механізм приведення внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особи у дію уявляється таким чином. Зв'язок тієї чи іншої міри напруженості між середовищем і особою створює проблемну ситуацію, яка через моральну активність (дихотомію добра і зла) особи реалізується відповідно до властивих їй потреб, цінностей, установок в результаті складної системи мотивації (з можливим підключенням внутрішніх і зовнішніх стимулів) у моральну дію-відношення. Завершення даного процесу веде до встановлення моральності нового порядку (нового якісного рівня, спрямованого у позитивну чи негативну сторону), тобто до морального розвитку особи за рахунок впливу на моральні якості її моральних відносин. Відносини ж, як наявний зв'язок між моральними якостями особи і охарактеризованим циклом дії механізму внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки багаті й здатні на нові проблемні ситуації і т. д.

У результаті багаторазового відтворення всього циклу проходить збагачення одного чи декількох разом взятих моральних якостей, актуальних саме для даного виду відносин. Згідно показаної на мал. 1 моделі, ми виділяємо сукупність моральних якостей, що формуються відповідно до певних видів моральних відносин за принципом діад - відношення-якість: відношення до життя - оптимізм, до Батьківщини - патріотизм, до загальнонародного надбання і природи - суспільна активність і бережливість і т. д. Ми схильні вважати, що максимальні можливості для формування даних якостей закладені саме у вказаних на схемі видах моральних відносин. Але це не виключає значення і впливу інших видів відносин особи, в процесі яких також можуть формуватися вказані інтегральні якості (див. мал. 1а).

Сукупність тієї чи іншої міри сформованих моральних якостей досить суттєво впливає на моральну спрямованість, що пронизує всі вказані інтегральні властивості особи. Сполука, поєднання виділених якісних інтегральних вузлів забезпечує появу і розвиток системної властивості - загальної моральної вихованості особи.

Звідси, *моральна вихованість особи* визначається нами як інтегральна системна властивість, що характеризується мірою сформованості суспільно-значимих моральних якостей, які становлять результат дії

Перша підсистема

Підсистема внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особи, результатом функціонування якої є моральні дії фізичної особи

Друга підсистема

Моральні відносини особи до... як можливість функціонування у вигляді регулятивної системи, що виявляється через актуальну моральну діяльність і можливість розвитку моральних якостей

Третя підсистема

Моральні якості і моральна спрямованість особи як дії певної якості характеристик моральної вихованості

Малюнок 1*. Моральна вихованість особи (модель).

механізму внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки та зовнішніх моральних відносин, що проявляються у діяльності і спілкуванні особи.

На нашу думку, виявлені закономірності процесу формування моральної вихованості особи на основі застосування загальнофілософських положень системного підходу дозволяють розглядати їх не тільки у вказаній проблемі. Вони об'єктивно підходять і до аналізу інших, подібних до моральної вихованості, ідеальних системних явищ: психічної культури, фізичної досконалості, правової, громадянської, трудової (господарсько-економічної), естетичної, екологічної культури особи, культури сім'янина.

Література

1. Кузьмин В. Принцип системности в теории и методологии К.Маркса. - 3-е изд., доп. - М., 1986.
2. Стапкевич Л. Проблемы целостности личности (Гносеологический аспект). - М., 1987.
3. Блауберг И., Юдин Э. Становление и сущность системного подхода. - М., 1973.
4. Афанасьев В. Системность и общество.- М., 1980.
5. Греко-католицький церковний календар.- Крехів, 1992.
6. Маркс К. До критики гегельвської філософії права // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. - Т. 1.
7. Маркс К. Капітал // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. - Т. 23.
8. Леонтьев А. Деятельность. Сознание. Личность. - М., 1975.
9. Свидерский В., Зобов Р. Новые философские аспекты элементно-структурных отношений. - Л., 1970.
10. Ухтомский А. Доминанта.- М.-Л., 1966.

ОСНОВА МОТИВАЦІЇ ХУДОЖНЬО-ЕСТЕТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Ключовим питанням психологічного дослідження будь-якої діяльності є з'ясування її мотивації - потреб, мотивів, інтересів, що її зумовлюють, тобто її рушійних сил. Оскільки, створення та сприймання художніх творів невід'ємні від сутності людини - вони завжди були і є у всіх етносів, народів, націй, - то й потреби, які зумовлюють цю діяльність, випливають з глибини людської природи.

Думається, що доглибше ядро, найістотнішу психологічну сутність художньо-естетичної потреби знайшов Ф.Шіллер. Він вважав, що мистецтво задовільняє найзаповітнішу людську мрію і найсуттєвішу потребу людського духу - свободи, звільнення від сковуючих його природних та соціальних сил. Цю ідею висловлювали також Е.Кант, Г.Лессінг, Г.Гегель назвав мистецтво "блаженною незалежністю душі в любові" (5, 81). Зрозуміло, що абсолютно більшістю людей зміст даної потреби, що приваблює їх до мистецтва, не усвідомлюється.

Навіть афективно зумовлені природними потягами, але добровільні вчинки, за Ф.Шіллером, тішать нас більше, ніж моральні, проте продиктовані владним розумом, що діє всупереч природній схильності (13, 53, 110). "...Тому, мабуть, лагідні чесноти захоплюють нас більше, ніж героїчні, а жіночість - більше, ніж мужність; адже жіночий характер, навіть найдосконаліший, може діяти тільки за схильністю" (13, 53). Це впливає з того, що "насильство", що його практичний розум чинить над нашими інстинктами в процесі моральних настанов волі має у собі щось образливе, щось неприємне в явищі. Ми ніде не бажаємо бачити примус, навіть там, де він походить од самого розуму..." Інша справа, якщо моральний обов'язок стає "другою природою" (13, 44).

Вочевидь, що владним розумом Ф.Шіллер назвав її структури людської психіки, інтуїтивно ухопивши їх сутність, які пізніше ґрунтовно дослідив і назвав Над-Я З.Фрейд. Але, самі по собі природна схильність, ніжна розчуленість, приємні, втішаючі афекти, як і хтиве, інстинктивне,

розриваюче серце, негідні художнього зображення, бо в них не виявляється дух, власне Я людини, а лиш володіюча нею її біологічна природа - такий смисл міркувань Ф.Шіллера про об'єкт мистецтва. Зображення самої лиш пристрасі, як хтивої, так і болісної, без зображення надчуттєвої духовної сили опору він назвав вульгарним (13, 97).

Дійсно художньо-естетичним об'єктом, за Ф.Шіллером, є дух, який утверджує себе, свою волю, байдуже - в добрі чи у злі. Тому однаково, з якої категорії характерів - хороших чи поганих - братиме митець своїх героїв, адже той ступінь сили волі, що необхідний для добра, часто-густо потрібен і для послідовного зла. "Пороки, що засвідчують силу волі, - підкреслив Ф.Шіллер, - мають, без сумніву, більшу природжену здатність до справжньої моральної свободи, ніж чесноти, що вдаються за підтримкою до схильності, бо послідовному лиходієві досить зробити над собою лише одно зусилля, досить один раз здійснити переворот у своїх переконаннях, щоб скерувати на добро усю послідовність і рипучість, які досі він розтринькував на зло" (13, 112-114).

Отже, якщо погодитись з наведеними міркуваннями Ф.Шіллера, то можна сказати, що ідейно-емоційною основою дійсно художньо-естетичного предмету є сила людського духу, що перемагає і потяги, зумовлені фізичною природою людини, і імперативи середовища, в тому числі, відображені в Над-Я. З цього погляду, з погляду здійснення у фантазійних художніх образах найзаповітнішої людської мрії - свободи духу - правильним бачиться твердження, що правда мистецтва вища від правди самого життя. Дана "вищість" постає як втілення і утвердження вищих цінностей життя, тобто, вона є не тим, що протистоїть життю як якась інша вища правда, а тим, що здатне надати йому тенденції до безмежного вдосконалення. "...Цінність символізується живою, індивідуальною діяльністю; і емблемами цінності у мистецтві виявляються образи надлюдей і богів. Така Беатріче у Данте, такі образи Христа, Будди, мистецтво переходить тут у міфологію та релігію, в центрі мистецтва повинен стояти живий образ Логоса, тобто Лик, - підкреслив А.Белій (2, 79). Отже, вищість правди мистецтва від правди життя треба розуміти так, що мистецтво викриває дійсність перед Ликом істини.

Розвиваючи наведену думку, А.Белій дійшов висновку, що мистецтво взагалі не має жодного власного смислу, крім релігійного. "І тільки у відшуканні смислу видимих образів чи переживань можна зазначити

істинний смисл мистецтва. Але цей смисл релігійний. Мистецтво є переддвері релігійного символізму; на противагу вселякому догматизму, символізм вказує віхи творчого перетворення себе і світу; у символізмі справді віні слова про те, що *“Царство Боже захоплюється силою”* (2, 223). Йдеться про силу духу. І далі: “Релігійний смисл мистецтва езотеричний: зміст мистецтва тут - зміст перетвореного життя. До такого життя мистецтво кличе” (2, 224). Що ж, з цим не можна не погодитись, якщо мати на увазі, що релігійне - це, насамперед, морально-духовне.

Необхідно підкреслити, що до висновків, за змістом подібних на наведені міркування А.Белого, приходять у наш час чимало мислителів і митців. Скажімо, І.Бергман категорично заявив: “Я вважаю, що мистецтво втратило свій творчий стимул в той момент, коли воно розійшлося з релігією” (7, 249-250).

Прагнення до свободи було ідейно-емоційною основою мистецтва з самого його зародження. Досить сказати, що всі первісно-общинні зображення: живописні (наскельні, розмальовки тіла), пластичні (танці), скульптурні, - були безпосередньо включені в магичні обряди. Так, в наскельних малюнках доби палеоліту, знайдених в різних куточках Землі, настійливо повторюється той самий сюжет: дика тварина в загоні біля житла людини. Вочевидь невиправданими будуть спроби знайти в даних зображеннях прагнення первісних людей до художньо-естетичного самовиразу в сучасному розумінні цього поняття. Враховуючи частоту повторень і однонамітність сюжету, більш реальним буде припущення, що ці малюнки становлять зображення жагучого бажання людей, які їх малювали, щоб зображене здійснилось реально. Тобто, цей “живопис” був імітативною магією, яка ґрунтується на ілюзії, що подібне породжує подібне.

У народів, які займались в основному полюванням, обряди з імітацією рухів і зовнішнього вигляду тварин і їх успішної здобичі утворювали основу ритуальних танців. Наприклад, індіанці племені мандан у випадку невдалого полювання на буйволів, м'ясом яких вони в основному харчувались, починали “танцювати буйвола” в масках, зроблених з буйволових голів, з хвостами цих тварин, причепленими ззаду. Якщо хтось з них стомлювався, то пластично зображував, що його вбили стрілою з лука, зняли шкіру і розрізали на частини. В цей час інший індіанець, який стояв наготові, займав місце вибулого з танцю. Таким

чином танок продовжувався вдень і вночі. Інколи впродовж двох-трьох тижнів, поки, нарешті, у прерії не з'являється табун буйволів (12, 167).

Такого роду прикладів можна було б навести безліч - ними сповнена етнографічна література. Думається, що їх головним смислоутворюючим моментом була спроба примусити явище, яке зображувалось у магичній відправі, розвиватись так, як зображено. Не випадково цей розвиток в магичних діях і навіяних ними галюцинаціях трансів завжди сприятливий для людини, яка дані потреби зображує. Для первісної людини її власні уявлення і бажання не були ще чимось принципово відмінним від явищ об'єктивного світу, а під впливом сильного емоційного збудження, стимульованого насамперед самим бажанням та іншими чинниками, скажімо, наркотичними речовинами, в її голові зникала всяляка межа між зображуваним, галюциаторним і реальним. Це зміцнювало ілюзію, що подібне породжує подібне, і що в явище можна безпосередньо “ввійти”, самому почавши його зображувати - на цій ілюзії стоїть магія, це її основна психологічна база.

Думається, що з магичних зображень бажань людини вирости символи фольклору: рухи танців, узорі, ієрогліфи, алегорії, метафори. В сучасній науці усталилось положення, що кожна з цих складових фольклору містить символічний зміст, що походить від магичного мислення.

Кожна людина і кожен народ має свій ідеал свободи, у відповідності з яким по-своєму відчуває і переживає трагізм людського існування - несвободу духу - від невдоволення тваринної людини та конформіста перепонами, що заважають задовольняти інстинкти та меркантильні інтереси, до душевного болю святого. І кожен, хто звертається до мистецтва, підсвідомо шукає в ньому синтоніє своєму ідеалу свободи, який переважно також не усвідомлюється як ідеал.

Про те, що основою мотивації художньо-естетичної діяльності є прагнення людського духу до свободи, до звільнення від сковуючих його природних та соціальних сил свідчить стрижневий психологічний зміст основних естетичних категорій: прекрасного, потворного, огидного.

Поки що не вироблене відносно вичерпне загальновизначане визначення прекрасного та інших естетичних категорій. Думається, що становлення почуття прекрасного пов'язане з творчим самоствердженням людини, зі свободою, досягнутою її духом. Про це свідчать насамперед міфи. Міф є синкретичне світоглядне утворення, але засоби втілення його

універсальних світоглядних ідей за своєю природою художні - чуттєво-образно-символічні - їх неможливо розчленувати, як будь-які нехудожні тексти, вони - цілісний вираз ідей, що є однією з найхарактерніших особливостей художніх образів-символів.

Найбільш розвинена і найбільш відома європейській культурі - давньогрецька міфологія. Стрижень її ідейно-емоційного змісту, як епосу та драматургії, що безпосередньо на ній виростили - боротьба героїв з Роком і перемога їх духу над ним. Досить згадати Прометея, Геракла. Одісея, Сізіфа. А.Лосев докладно вивчив естетичну термінологію епосу Гомера. Естетична оцінка різних предметів як прекрасних в кількісному відношенні розподілилась в цьому епосі таким чином: речі, одяг, зброя, споруди, виробы, географічні факти названі прекрасними 493 рази; люди і людиноподібні боги 374 рази; тваринний світ - 15 разів; рослини - лиш 9 разів. Для Гомера переважну більшість прекрасних предметів становлять зроблені речі та особи, здатні утверджувати свій дух, свою волю у експансії на оточуючий світ: в географічних відкриттях та завоюваннях, у створенні і використанні ефективної зброї та засобів виробництва (11-134). Все це на той час було вельми проблематичним, важким, і вільнолюбний дух грека вбачав у творенні та використанні цього дуже привабливе і бажане, прекрасне.

Етнографічні та археологічні матеріали свідчать, що і в інших народів першими об'єктами естетичного відображення як прекрасних були предмети, пов'язані з самоствердженням людини, її духу у виробничій діяльності та у війні. Науці невідомий жоден факт, який заперечував би це.

Поряд з "виробничо-завойницькою" свободою в Стародавній Греції зародився ідеал людського духу, здатного здійматись над фізичною і соціальною природою людини, над своїми біологічними та соціальними оковами. Такі Прометей, Геракл, Одсей, Сізіф. Такі - Лаокоон і Філоктет Софокла. Лаокоон жорстоко страждає від болю, якого завдають йому обплутуючі його гади, але терпеливо, стійко переносить біль заради високої мети. Так і Філоктет, якого у зв'язку з раною на нозі висадили на острові Лемнос на шляху до Трої. Він стоґнав від болю, але мужньо діяв у відповідності зі своїми переконаннями, з поривами свого духу. І.Вінкельман показав, що горючість людського духу над тілесними стражданнями - сутність стародавньогрецького естетичного ідеалу (3, 107).

Елліни не соромились людської слабості, були чутливі і вільно виявляли свої страждання, проте свої вчинки, не зважаючи на пов'язані з ними стражданнями, прагнули підпорядкувати внутрішньому ідеалу гідності, шляхетності, обов'язку і честі (2, 300, 407). Ці моральні якості включались у стародавньогрецьке поняття калокагатія, що означає - прекрасна тілом і духом людина. Нерозривний зв'язок прекрасного з добродійним підкреслював Сократ. В часи Арістотеля добродійність вже ототожнювалась з прекрасним, основна функція мистецтва вбачалась у вдосконаленні в добродійності.

В наступні часи тлумачення прекрасного як насамперед добродійного продовжувало жити. Серйозне концептуальне обґрунтування цього тлумачення міститься у естетиці Е.Канта. Він почав з того, що поділив дане поняття на об'єктивно і суб'єктивно прекрасне. Суб'єктивно прекрасне у інтерпретації Е.Канта - те, що відповідає прагненню кожної окремої людини до свободи. Об'єктивно прекрасне - те, що містить вияв загальнолюдських тенденцій прагнення до свободи.

З вельми суперечливих, занадто формалізованих конструкцій естетики Е.Канта все ж виразно і недвозначно впливає, що прекрасне є символом морально-добраго. Найбільш прекрасного, за Е.Кантом, у піднесеному, оскільки дійсно піднесено - це моральна природа людини, що знаходить завершення у її прагненні до тих духовних висот, які виходять за межі чуттєво осяжного. Тому явище природи може сприйматися як естетично піднесене тільки тоді, коли сповнюється моральними епітетами-характеристиками (8, 263-278).

Виразно виявляється прагнення Е.Канта сповнити естетичне добродійно-моральним у його тлумаченні ентузіазму як об'єднуючого начала ідеї добра з афективним станом. Моральний ентузіазм набуває у Е.Канта естетичного характеру. При цьому він особливо підкреслює, що прекрасне у мистецтві не повинно здаватися навмисним, справляти враження "вимученості" (8, 322). Художні образи мусять бути ширшими від понять, багатозначними, розрахованими на різні "прочитання", тобто, бути символами. З цим нерозривно пов'язане те, що естетичне почуття, судження художнього смаку виражає не якості предметів, а душевний стан тих, хто дані предмети сприймає. Але це судження претендує на загальнообов'язковість, бо вкорінюється у свідомості взагалі, взятій не у логічному, а у емоційному аспекті (8, 95). І хоча стрижневий зміст всезагальних суджень

художнього смаку, на думку Е.Канта, визначити неможливо - цей зміст є "трансцендентним поняттям розуму про надчуттєве, яке лежить в основі кожного споглядання, і яке, отже, точніше не може бути визначене теоретично...", тому естетичну ідею можна назвати неспоясненим явищем" (8, 363) - свобода духу в основі цього змісту виразно проглядається в чисельних міркуваннях Е.Канта про сутність художньо-естетичного.

Істотне психологічне тлумачення прекрасного з погляду сповнення його моральністю міститься у есегиці Ф.Шіллера. Відштовхнувшись від визначення краси як свободи в явищі, він назвав прекрасне ланкою між світом морального і світом чуттєвого (13, 99). Дійсно, якщо вважати, що морально-духовне це те в душі людини, що сягає у вищі, трансцендентні, містичні сфери, то художній образ постає як чуттєвий символ цього вищого, що найвиразніше проглядається в іконічності. Ґрунтовним психологічним аргументом необхідності та нерозривності зв'язку морального і естетичного у естетичному вченні Ф.Шіллера є те, що в обох людина здатна вільно і творчо ставитись до чуттєвого світу.

Поділяючи стисло викладені тут тлумачення прекрасного, можна, узагальнюючи їх, визначити його психологічний стрижень як свободу морального духу.

Але, естетичне це не лише прекрасне, а й протилежне йому - потворне і огидне та інші близькі чи протилежні за змістом поняття. Психологічний стрижень огидного становить тваринне, аморальне, бездушне, похотливо-конформістське, жалюгідно-нікчемне - все, що суперечить свободі духу. Як виразний приклад огидного можна навести відому картину Руо "Проститутка". Згадаємо її хтивий живіт, хижі дрібні зуби, сині тони у пухкому тілі і вульгарних ланцохах - перед нами тварина. Порівняємо цей портрет, скажімо, з одухотворенням жіночого тіла Тіціаном у його прекрасній "Венері Урбінській". Психологічну основу естетичного задоволення від сприймання огидного в мистецтві, напевно, треба шукати у фрейдистській концепції художньо-естетичної діяльності. Огидне - для наших витіснених, пригноблених волею і духовно-моральними почуттями природних потягів, для мазохістських і садистських радикалів психіки.

Мабуть, аморальний, але вільний, здатний активно утверджувати свою свободу дух не можна назвати огидним. Адекватною назвою буде потворний, а гакож жакливий. В емоційній реакції на нього домінують обурення і страх, відсуваючи огиду на другий план. Напевно, що

психологічна основа насолоди потворним у художньо-естетичних образах - садистсько-мазохістська, тобто також влучно витлумачена З.Фрейдом.

Викладеному тут погляду на прекрасне, потворне, огидне протистоять концепції, у яких ці поняття тлумачаться інакше. Серед таких концепцій найбільш поширеними є так звані формалістичні. Їх автори шукають прекрасне у зовнішній формі художніх творів. І цей погляд на прекрасне вперше концептуально обґрунтував І.Кант. Він розглядав естетичне почуття як безкорисливе, звів його до "чистого милування" прекрасним предметом, що необхідно подобається всім без всілякого інтересу, своєю "чистою формою" (8, 197). Оскільки ми не зацікавлені в його утилітарному використанні, ми не прикладаємо до нього категорії розсудку, не визначаємо якимось цільовим призначенням його: він є доцільним лиш як предмет необхідного милування тим, що подобається без поняття.

Е.Кант відчув, що це тупик формалізму - як дійсно прекрасне подавалось те, що само по собі нічого не означає і не має мети. Але, він знайшов вихід з цього тупика у тому своєму тлумаченні прекрасного, яке наведемо вище. Оскільки, прекрасне подобається без розсудливого осмислення, воно є необхідним для емоційного душевного стану людини, якій воно подобається. Тобто, естетична потреба є суб'єктивною, проте, претендуючою на всезагальність, бо естетичні уподобання у переважній більшості людей збігаються завдяки "трансцендентальному поняттю розуму про надчуттєве", яке лежить в основі кожного естетичного споглядання і яке точніше не може бути визначене теоретично. Це уподобання Е.Кант називає "естетичною ідеєю", яку сповнос, в кінцевому рахунку, моральним змістом (8, 205, 363).

Суто психологічну концепцію форми як основи естетичної реакції, естетичного і, зокрема, прекрасного, намагався створити Л.Виготський, але, на превеликий жаль, не встиг. Початковим і відправним моментом художньо-естетичного сприймання, без якого це сприймання неможливе взагалі, він назвав емоцію форми, а центральною ідеєю психології мистецтва - "подолання матеріалу художньою формою". При цьому форма виступає як своєсвідний прийом-маніпуляція з розміщенням матеріалу, побудовою сюжету. Фабула, в розумінні Л.Виготського, це те, що було, сюжет - як довідався про це читач.

Наприклад, він вважав, що емоційний ефект трагедії зумовлюється такою протилежністю вражень, коли вищі хвилини торжества припада-

ють на останні хвилини загибелі. Протилежність вражень стимулюється розміщенням матеріалу в сюжеті. Виходить, що естетичне сприймання трагедії зумовлене в основному тим, що вона йде до мети і одночасно ухиляється від неї. Це викликає взаємопротилежні ряди почуттів і приводить до їх короткого замикання та знищення. І це - істинний ефект художніх творів, за Л.Виготським (4, 278). Він писав: "трагедія саме тому може здійснювати неймовірні ефекти з нашими почуттями, що вона примушує їх перетворюватися на протилежні, обманюватися у своїх чеканнях, наštтовхуватись на суперечності, роздвоюватися. "Основу всілякої естетичної реакції Л.Виготський вбачав у постійному антагонізмі, протилежній спрямованості емоцій форми (сюжету) та емоцій події (фабули) в процесі сприймання художнього твору. В завершальній точці ці протилежно спрямовані афекти сходяться і ніби в короткому замиканні знаходять своє знищення (4, 250, 278).

Але, такі і ще більш "вибрики" сюжету можна знайти і в детективах та "мильних операх". В чому ж тоді відмінність між опшляхетюючим душу катарсисом, викликаним високою трагедією, і емоційною психопрофілактикою та "гімнастикою мозку", які спричиняють ці суго розважальні жанри? Мабуть, те, що Л.Виготський назвав основою естетичної реакції, є лиш якась особлива емоційна динаміка її, яку стимулює побудова сюжету твору, і то - лише літературних творів. Ця особливість відіграє чималу роль у стимуляції емоційної зацікавленості, приємної завороженості - вона немов дражнить, лоскоче інтерес.

Думається, що форма предмету, явища є художньо-естетично придатною в тому випадку, якщо з неї можна створити художній символ духовного змісту, виразити цей зміст за її допомогою. Іншими словами, форма, опрацьована митцем, служить тільки ідейно-емоційному змісту твору як засіб його виразу та передачі, і в такому тлумаченні художня форма невід'ємна від змісту.

Якщо це дійсно так, то тасмниця привабливості зовнішніх форм постає насамперед як тасмниця їх придатності для втілення художньо-естетичного змісту. Г.Гегель писав у цьому зв'язку стосовно поезії, що вона завжди "...буде виокремлювати у своєму зображенні лиш енергійне, суттєве, характерне, і ці суттєві для виразу моменти носять ідеальний, духовний характер, а не є просто чимось існуючим у дійсності. Якщо б у-

дожник став просто викладати реальні подробиці якогось випадку, якоїсь сцени, то він зробив би зображення безбарвним, стомлюючим" (3, 176).

Ф.Шіллер вбачав у формі ідеальне, до якого митець повинен піднести зміст, звільнивши його від "життєвого" (13, 361). Природа матеріалу, на його думку, повинна здаватися цілком переможеною природою зображуваного, а оскільки на матеріал переноситься лише форма зображуваного, то сама форма й зобов'язана подолати матеріал у мистецькому зображенні. Матеріал мусить розчинитися у формі, дійсність у видимості (13, 56, 60).

З наведеного тлумачення художньої форми випливає, що поки що не розкриті тасмниці її не є перелоною для визначення істотної сутності прекрасного та інших естетичних категорій, а отже, і мистецтва в цілому та художньо-естетичного сприймання зокрема. Не побудова сюжету в трагедії, а духовне боріння її героїв, здатних навіть ціною власного життя стверджувати свою духовність, роблять її дійсно художнім твором, естетичним предметом. Трагічний герой гине, але боріння його душі, яке привело його до смерті, залишається жити в душах тих людей, які емоційно співчували герою, співпереживали з ним. Можна сказати, що те високе, носій якого фізично гине в трагедії, воскресає в душах людей духовністю, гідністю, поривом до свободи духу. Трагедія розкриває у гинучій особистості те, що повинно залишатись жити в духовності людства, або, за висловом Г.Гегеля, в трагедії зберігається у перетвореній формі те, що у даній формі повинно загинути. Г.Гегель підкреслив: "...Трагізм конфліктів їх (героїв трагедії - В.М.) взагалі повинен лиш там стояти на першому місці, де це необхідно, щоб надати право більш високому спогляданню. Якщо немає такої необхідності, то просте страждання і нещастя нічим не виправдані" (5, 394).

Отже, трагедія здатна здійснювати неймовірні ефекти з нашими почуттями не стільки тому, що вищі хвилини торжества припадають на останні хвилини загибелі, як стверджував Л.Виготський, скільки тому, що хвилини загибелі є хвилинами торжества вільного духу.

Комедія йде від протилежного. Її об'єкт - огидне, пікчємне, жалюгідне, бездушне, але претендуюче на красу, значимість, гідність, духовність. "В людях не так смішні ті якості, які їм притаманні, як ті, на які вони претендують", - писав Ф.Ларошфуко (9, 26). Якщо можна так висловитись, невід'ємною складовою комедійного, почуття гумору є

торжество “дурості” - здатність бачити дурне в претенційному. Сміючись над прегенцензійністю, людина психологічно відмежовується від неї, очищуючи душу для морально-духовного.

Але, думається, що ця давно помічена особливість комедійного, кумедного є лиш важливою складовою загального психологічного “зламу” усталеного, закономірного, логічного, належного, загальноновизнаного - всього, що “в’яже” дух. Це і музичний жарт Моцарта, коли всі музики грають страшенно неправильні ноти, і несподівана скабрєзність в анекдоті, і т.і. Все це дуже тіпнить людський дух, на якусь мить “розв’язуючи” його, знаходячи для нього несподіваний ракурс свободи.

Психологічний аналіз всіх видів мистецтва також переконливо свідчить про те, що свобода духу є основою мотивації художньо-естетичної діяльності. На жаль, обмежений обсяг цієї статті не дозволяє навести туг фрагменти такого аналізу.

Література:

1. Бахтин М. Проблемы поэтики Ф.М.Достоевского.- М., 1972.
2. Белый А. Символизм. 1910.
3. Винкельман И. Избранные произведения и письма.- М., 1935.
4. Выготский Л. Психология искусства.- М., 1965.
5. Гегель Г. Сочинения.- М., 1958.- Т.14.
6. Гегель Г. Эстетика: В 4 т.- М., 1969.- Т.2.
7. Ингмар Бергман. - М., 1969.
8. Кант Э. Сочинения: В 6 т.- М., 1966.- Т.5.
9. Ларошфуко Ф. Максимумы и моральные размышления.- М.-Л., 1959.
10. Лосев А. Эстетическая терминология ранней греческой литературы (эпос и лирика) // Ученые записки МГПИ им. В.И.Ленина- 1934.- Т. 33.
11. Тейлор Э. Первобытная культура.- М., 1939.
12. Лессинг Г. Избранные произведения.- М., 1953.
13. Шиллер Ф. Эстетика.- К., 1974.

ОСНОВНІ ФАКТОРИ СТАНОВЛЕННЯ САМОСВІДОМОСТІ ІНДИВІДА

Особистість як продукт суспільного буття живе і розвивається у певному соціумі. Різні соціальні інститути (сім’я, дитячий садок, школа, ПТУ, вуз, підліткові і молодіжні організації та об’єднання) є тими соціальними факторами, які визначають емоційне та інтелектуальне формування особистості. І сім’я, і дитячий садок, і школа однаково сприяють розвитку в дитини як позитивних, так і негативних уявлень про себе. В результаті спільної діяльності і спілкування батьки, брати і сестри, ровесники і вчителі можуть навіювати підростаючій особистості як і те, що саме її існування є великою цінністю для оточуючих, так і те, що істота вона не потрібна. Зміст Я-концепції (у більш вузькому смислі поняття - самооцінки) є одним з найбільш важливих результатів виховання і навчання, тобто того, що становить структуру і форми соціалізації дитини.

Поведінка людини завжди так чи інакше співвідноситься з її уявленнями про себе (“образ я”) і про те, якою вона повинна бути. Вивчення властивостей самосвідомості, адекватності самооцінок, структури і функцій “образу я” становить через це не тільки теоретичний, але й практичний інтерес у зв’язку з формуванням життєвої позиції особистості.

Уявлення дитини про саму себе буде еволюціонувати відповідно до тих ситуацій, що виникають перед нею та її власними діями. Воно практично формується на основі того різноманітного досвіду, який набувається у спілкуванні з іншими людьми, і їх поведінки відносно особистості, що формується.

Людина, крім цього, схильна уявляти себе і в ідеальному образі - бачити себе такою, якою їй хотілося б стати в результаті реалізації своїх можливостей. Якщо у першому випадку йшлося про “реальне я”, то зараз - про “ідеальне”. Саме до цього ідеального “я” намагається наблизитися реальне.

В кожного з нас існує, крім того, і сильна потреба в самоповазі, яка спонукає нас домагатися позитивного ставлення до самих себе або до

того, що ми робимо. Причому, якщо інші схвалюють наші емоції, почуття, думки і поведінку лише за умови, що вони відповідають їх власним, то ймовірно, що ми будемо приховувати свої істинні думки і почуття, демонструючи замість цього ті, які отримують схвалення оточуючих. В результаті ми будемо все менше залишатися самими собою. Це стане причиною розладу між реальним "я", яке формується середовищем, і тією частиною психіки, від якої ми вимушені відмовитися, що стане для нас джерелом тривоги. Навпаки, якщо ми відчуваємо, що нас приймають такими, якими ми є, то ми будемо здатні відкрити свої істинні емоції, почуття і думки.

Формування адекватних уявлень про себе та позитивної самооцінки в дитини - одне з найважливіших завдань педагога. Діти з негативною самооцінкою схильні майже в кожній ситуації знаходити нездоланні перешкоди, у них високий рівень тривожності, вони гірше пристосовуються до шкільного життя, важко сходяться з ровесниками, вчать з явним напруженням.

Позитивна Я-концепція (самооцінка) визначається трьома факторами: твердою переконаністю в імпонуванні іншим людям, здатністю до того чи іншого виду діяльності і почуттям власної значущості. Ці три основні характеристики набуваються або засвоюються у процесі міжособистісної взаємодії в певному соціокультурному середовищі.

Усвідомлення власного Я привносить потребу в позитивній оцінці з боку інших. Ця потреба має два боки: задовільнивши потребу іншої людини в позитивній оцінці, індивід тим самим задовільняє власну аналогічну потребу. Задоволення або фрустрація потреби в позитивній оцінці у поєднанні з власним досвідом сприяє розвитку потреби у самооцінці. Це почуття самооцінки стає всепроникаючим конструктором, що впливає на поведінку людини в цілому, яка живе власним життям незалежно від реального досвіду оцінки з боку інших.

Як свідчить теорія і практика міжособистісної взаємодії, більшість ефективних змін в установках особистості відбувається в груповому, а не в індивідуальному контексті. Для того, щоб виявити і змінити свої установки та впровадити нові форми поведінки, люди повинні вчитися бачити себе такими, якими бачать їх інші.

Вивчення групових процесів і групової динаміки дає інформацію про міжособові відносини і поведінку членів групи в реальному житті. Тому в умовах школи чи професійного навчально-виховного закладу

набуває доцільності організація та налагодження психокорекційної роботи в групах соціально-психологічного тренінгу (Т-групах) або так званих групах активного соціально-психологічного навчання (АСПН) з метою підвищення ефективності процесу становлення самосвідомості старшокласників.

Функціонування таких груп спрямоване також на досягнення більш конкретних цілей:

- розвиток самопізнання за рахунок зменшення бар'єрів психологічного захисту і усунення невідвертості на особистісному рівні;
- пізнання міжособистісних відносин у групі - наприклад, удосконалення комунікативних умінь для більш ефективної взаємодії з іншими.

Розвиток групового процесу має два етапи: діагностичний і корекційний.

Діагностичний етап тренінгу - це перш за все самопізнання. Кожен учасник у процесі його проведення змушений задуматися над своїми психологічними якостями, недоліками, оцінити їх, визначити своє ставлення до них. Все це забезпечується використанням різних ігор, у ході яких учасники групи одержують від своїх партнерів відповідний "зворотній зв'язок", причому більш інтенсивний і концентрований, ніж це має місце у повсякденному житті. "Зворотній зв'язок" дозволяє в атмосфері взаємної турботи і довіри контролювати і виправляти неадекватну поведінку.

У процесі повсякденного життя, спілкування з оточуючими людьми індивід здійснює на них певний вплив ("прямий зв'язок"). Враження про ці впливи накопичуються в оточуючих і, поступово узагальнюючись, складаються в конкретні уявлення про характер та інші особливості даної людини. І тепер це спонукає товаришів, знайомих поділитися цими враженнями, що і є "зворотнім зв'язком".

У процесі роботи психокорекційної групи проходить і зовнішня діагностика, пізнання тренером індивідуально-психологічних особливостей учасників взаємодії. Цей бік тренінгу становить необхідну умову його корекційного етапу.

На корекційному етапі групова робота спрямована на виправлення недоліків, виявлених на діагностичному етапі. Корекційний ефект досягається за рахунок одержання і осмислення особистістю нових знань про себе та про інших членів групи.

Розв'язання обох завдань - неиходягностичного і психокорекційного - досягається шляхом організації життя групи за визначеними правилами, заснованими на взаєморозумінні, бажанні допомогти і зрозуміти один одного, емоційній підтримці, створенні здорового клімату спілкування. Забезпечення перелічених умов у Т-групі залежить від її тренера (фасилітатора). Він визначає результативність психокорекційної роботи. Зусилля тренера повинні бути спрямовані на формування в учасників групи навичок поважного ставлення один до одного, на усвідомлення цінності кожної людини, на руйнування неадекватних стереотипів.

Вихователь, вчитель, шкільний психолог, який взяв на себе роль керівника психокорекційної групи, може сприяти чіткому дотриманню методичних вимог, спільних для учасників і тренера:

Зворотній зв'язок. Він стосується тих властивостей особистості суб'єкта, які індивід спроможний змінити. Зворотній зв'язок прийнятний тільки при відсутності оцінок та порад.

Учасників групи потрібно навчити розуміти те, що відбувається не лише у групі, а й у них самих у процесі навчання. Це сприятиме глибшому самодослідженню.

Члени групи повинні бути активними учасниками групового процесу, а не його спостерігачами. Активну участь у роботі групи може гальмувати побоювання відкрити перед іншими свої недоліки, негативні сторони. Тому надзвичайно важливо допомогти учасникам групи відійти від оцінки категорій і відкрити в собі нові позитивні сторони. Це стимулюватиме їхнє саморозкриття. Характерною особливістю групової психокорекції є те, що робота проходить в умовах концентрації уваги *на позитивному інтелектуально-моральному і соціальному потенціалі особистості*. Поряд з цим ставиться й така вимога до поведінки членів групи, як здатність йти на конфронтацію.

Конфронтація. Важливо навчити учасників Т-групи вмінню йти на зіткнення, однак із збереженням взаємоповаги. Завдання керівника - навчити своїм прикладом йти на конфронтацію. Він може блокувати занадто часті запитання зонduючого характеру, "плітки", різке безцеремонне втручання в інтимний світ людини, розголошення таємниці групи - порушення конфіденційності - та окремих її членів. Треба пам'ятати, що метою конфронтації є розвиток суб'єкта, а не об'єктивування його недоліків.

Уміння ставити запитання. Запитання часто бувають формою підтвердження уваги від власних переживань і можуть заважати роботі інших членів групи. Слід попереджувати безосібний спосіб звертання, бо саме він може виступати своєрідним захисним щитом своєї безпеки й проявом непродуктивної форми поведінки. Теж саме стосується питань, що ставляться у невідповідний момент. Члени групи повинні розуміти, що ті, кому адресуються запитання, можуть через них втратити гостроту емоційних переживань, оскільки запитання стимулюють до роздумів.

Уміння надавати підтримку полягає у визначенні моменту її доречності. Лише за цієї умови вона може мати навчальний ефект. Загальною помилкою може бути поспішність надання підтримки, перш ніж учасник групи встигне пережити внутрішній конфлікт, або якусь емоцію. Така підтримка, породжена добрими мотивами, може завдати регулюванню емоцій, за якими можуть постати певні висновки.

Підтримка доцільна у випадку кризового стану або коли учасники навчальної групи віддаються на психологічно ризикований для них крок. Невиправдана підтримка закринює інфантильність, педантизм до самостійності.

Встановлення взаємного зв'язку Необхідно заохочувати зв'язок між членами групи, а не між ними і керівником. При цьому учасники Т-групи розвивають у собі здатність співвідносити дії одного члена групи з реакціями (гурботами, хвилюваннями) іншого. Розуміння того, що в учасників групи є спільні турботи і хвилювання, зміцнює зв'язок між ними і тим самим сприяє груповій згуртованості.

Співпереживання. Розвиток цієї якості полягає в умінні відчувати і розуміти світ іншого. Для цього членам групи слід активно слухати один одного, виявляти взаємну увагу і турботу, повагу у спільній взаємодії. Керівник групи повинен остерігатися "розчинення" своєї особистості у групових проблемах, а також обтяження групи своїми власними. Мистецтво співпереживання полягає також і в здатності до збереження власної індивідуальності.

Пізнавальна обробка досвіду, набутого у психокорекційній групі. Важливо, щоб члени групи усвідомлювали необхідність інтегрування функцій мислення і почуттів у процесі групового пізнання. Останнє відрізняється від традиційного насамперед своїм емоційним аспектом. Бажано,

щоб в процесі навчання учасники групи оволоділи новими пізнавальними поняттями, які б допомогли їм проникнути в глибинні аспекти психіки.

Прийом інтерпретації (пояснення поведінки) сприяє розумінню причин виникнення різних емоцій. Адекватне пояснення проблем, які переживають учасники Т-групи, може стати дуже корисним для останніх. Своє припущення керівник може висловити у вигляді передчуття, яке надалі (якщо воно правильне) обов'язково спонукатиме членів групи до роздумів.

Складність і багатогранність психокорекційного процесу потребує періодичного підведення підсумків, узагальнення, що сприяє визначенню напрямків подальшої роботи.

Якщо учасники групи навчаються розуміти психологічну суть того, що відбувається в групі, то вони будуть зміти бачити ситуацію спілкування і в реальному житті. Оцінивши свої досягнення, зробивши відповідні висновки, гуртківці зможуть визначити особистісні зміни, які мають бути здійснені, зрозуміти наскільки вони необхідні. В цьому важливу роль відіграє приклад керівника.

Під час навчання у психокорекційній групі її члени стають активними учасниками групового процесу і одночасно спостерігачами своєї поведінки й поведінки інших людей. Якщо в повсякденному житті "світ дій" та "світ пізнання" для суб'єкта, як правило, роз'єднані, то у психокорекційній групі вони симультанно поєднуються. Все це відбувається завдяки постійному аналізу безпосередніх актів повсякчасного спілкування.

Члени групи повинні навчитися брати на себе відповідальність за самостійне вирішення своїх проблем, а також використання досвіду, набутого на заняттях у групі. Це значною мірою сприяє зростанню соціальної зрілості індивіда.

Уміння сприймати людину такою, якою вона є. Керівник зобов'язаний (передусім на прикладі власної поведінки) встановити безумовне позитивне ставлення до особистості учасника групи в цілому, навіть при конфронтації з окремими проявами його поведінки, які підлягають зміні; орієнтуватися на те, якою людина може стати, незалежно від того, з якими проблемами вона сьогодні стикається. Оскільки самооцінка і ставлення до себе є залежними від отриманих оцінок, безпосереднім наслідком прийняття людиною групою стане підвищення ступеня адекватності її

самооцінки, що в результаті зумовить зміну її ставлення до решти членів групи, готовність до взаєморозуміння, співпраці та взаємодопомоги.

Вивчення умов і факторів становлення самосвідомості індивіда лежить у площині дослідження проблеми сумісної діяльності і взаємодії у системі "людина - людина". У процесі цієї взаємодії реалізується не тільки соціальний, але й психологічний контакт, пов'язаний з психічним станом її учасників, який виражається у взаємоприйнятті, взаєморозумінні чи нерозумінні, взаємоповазі, взаємовпливі один на одного ("прямий" і "зворотній" зв'язки). Причому всяка позитивна інформація про індивіда, одержана в результаті "зворотнього зв'язку", стає основою для формування власної ідентичності підростаючої людини, її адекватної самооцінки та усвідомлення свого "Я". А це в свою чергу сприяє становленню системи ціннісних орієнтацій особистості, її самокоцентуалізації та самовизначенню.

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ МЕНЕДЖЕРА В СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ

Дефіцит у освічених спеціалістах - одна з проблем, з вирішенням якої теоретики і практики нашої країни пов'язують надію на успішне засвоєння сучасної технології господарювання, оволодіння цивілізованими нормами організації економіки. Сьогодні ми живемо в інших організаційно-економічних та соціально-психологічних умовах і відповідно нам вкрай необхідні такі якості, як підприємництво, ділова ініціатива, схильність до розумного ризику. Новий ритм життя нікого не страхує від невдач, стресів, хвилювань та ін. У зв'язку з ним гостро постає питання про самовдосконалення, переорієнтацію мислення, про формування у нових умовах вмінь і навичок оцінювати свою власну діяльність, поведінку, визначити перспективу росту.

Професійні якості і психологічні властивості самі по собі не розвивються і не сформуються тільки тому, що змінилася економічна і морально-психологічна ситуація у країні. Історичний досвід свідчить, що ринок є ефективним механізмом економічних відносин і його функціонування стимулює ріст ділової, підприємницької, організаторської активності людей. Настає час всезагального усвідомлення того, що від рівня індивідуальної самореалізації кожної особистості залежать ріст і масштаби досягнень людства в галузі матеріальних і духовних цінностей.

Названі тенденції вимагають інноваційного підходу до підготовки кадрів управління, менеджерів у тому числі, зумовлюють впровадження нових управлінських технологій, передбачають зміну нормативних вимог до керівників, до їх економічної, соціально-психологічної компетенції, здатності орієнтуватися у зростаючих інформаційних потоках, уміння створювати працездатні колективи з людей, які притримуються часто-густо різних цінностей й живуть в різних умовах, уміння використовувати засоби переконуючого впливу.

Сучасний менеджер повинен вміти впливати на ефективність використання всіх природних і суспільних ресурсів, здійснювати пер-

спективне планування, яке враховує цілі суспільного розвитку, підвищувати культуру праці, давати максимально розвинутись потенційним можливостям колег, долати психологічні бар'єри, вирішувати конфліктні ситуації та ін.

З тенденцією, що характеризується докорінною зміною вимог до керівників їх діяльності, пов'язані ще дві. Безпрецедентна кількість змін, що відбуваються в сучасному світі, торкається політики, економіки, технології, освіти, культури, соціальних відносин, має безпосередній вплив на управлінську діяльність. Ці зміни несуть в собі як мобілізуючий ефект, який змушує людей, керівників у тому числі, переорієнтуватися, шукати інше застосування своїм здібностям і можливостям, набувати нових знань і вмінь відповідно до нових обставин, так і дестабілізуючий ефект, напруженість потенційних можливостей, зниження ефективності діяльності.

Ще одна ознака, яка властива для сучасної епохи - зниження мотивації посадового росту, криза управлінської мотивації. Одночасно наукові експериментальні дослідження (О.Молл, М.Вудкок, Д.Френсіс, Б.Швальбе, В.Зазикін, Г.Цокін, Н.Нілз, Д.Холл та ін.) свідчать про існування 25-35% резерву підвищення ефективності індивідуальної діяльності підприємців і менеджерів, про безпосередній зв'язок між зниженням мотивації посадового росту і відсутністю необхідних навичків і вмінь, яких вимагає сучасна нова ситуація, між несформованістю діяльності в цілому і подовженим періодом адаптації до управлінської діяльності, між низькою ефективністю системи формування управлінських кадрів і результативністю їх діяльності, між бурхливим розвитком практики управлінського консультування і відсутністю теорії управлінського розвитку в нових умовах економічних відносин.

Ситуація, яка склалася, зумовлює переглянути шлях менеджера в системі управління. Надзвичайно актуальним є питання про вивчення задатків і здібностей особистості, її потенційних можливостей, психофізіологічних індивідуальних властивостей. На ефективність управлінської діяльності впливає соціокультурний контекст мікросередовища, умови життєдіяльності індивіда у сім'ї, характер навчання, накопичення управлінського досвіду, психологічна готовність до управлінської діяльності, темп, зміст і результати розвитку особистості до переходу на посаду менеджером

Як свідчать експериментальні дослідження існує ряд протипоказань до управлінської діяльності: агресивність, флегматичність, понижені самоконтроль, індивідуалізм, замкнутість, безхарактерність, невміння логічно мислити, надмірна емоційність.

Заважає оптимальному розкриттю потенційних можливостей людини хворобливий стан. Здоров'я ділових людей, їх вища первова діяльність постійно знаходиться під впливом великого об'єму аналітико-синтегичної діяльності мозку, дефіциту часу, високого рівня особистісної мотивації. На жаль людина, у якій не втрачена здатність продуктивно працювати, повноцінно виконувати життєві, виробничі функції, мало дбає про своє здоров'я, рідко звертає увагу на його стан. Мова йде про розумний, здоровий спосіб життя. Більшість захворювань сучасної ділової людини виникає через нервові перевантаження, порушення серцево-судинної системи, відчуття психологічної незахищеності, обмеження рухів. Протягом тривалого часу в нашій свідомості формували образ "дисциплінованого керівника", котрий "горів на роботі", а часто і "згорав". В той же час ділові партнери по бізнесу в інших країнах так само багато працюють, але не забувають про своє здоров'я, про заняття спортом, про відпочинок. Настав час і нашим підприємцям і менеджерам переглянути своє ставлення до проблем здоров'я, відпочинку, перейняти у західних колег не тільки ефективні технології виробництва, але й сучасні методи збереження свого здоров'я, своєї працездатності (1, 2 та ін.).

Наявність у менеджера відповідної професійної освіти - важливий фактор ефективної управлінської діяльності. Професійна освіта безпосередньо пов'язана із індивідуально-психологічними особливостями особистості, які є умовою успішного виконання тієї чи іншої діяльності. Мовиться про здібності особистості менеджера, формування яких відбувається на основі задатків (вроджених анатомо-фізіологічних особливостей нервової системи, мозку). Існує закономірність, що в основі однакових досягнень при виконанні того чи іншого виду діяльності можуть бути різні здібності, в той же час одна і та сама здібність може бути умовою успішності різних видів діяльності. Спеціальні здібності (психологічні особливості індивіда, що є можливостями успішного виконання ним певного виду діяльності, зокрема, управлінського) забезпечують оптимальну реалізацію потенційних можливостей особистості. Психологічні дослідження останніх років показують, що ефективність управлінської

діяльності багато в чому залежить від інтегральної характеристики здібностей, яка називається загальною здібністю до управлінської діяльності (ЗЗУД). Вчені відмічають, що про вираженість ЗЗУД можна судити за вмінням менеджера вирішувати нестандартні задачі і проблеми, мислити масштабно, застосовувати різноманітні прийоми і методи управління, підбирати кадри, правильно оцінювати діяльність своїх підлеглих, перерозподіляти функції управління між підлеглими (3, 4 та ін.).

В цілому шлях менеджера в системі управління визначається багатьма психологічними якостями, серед яких можна виділити індивідуально-психологічні і соціально-психологічні. Друга група якостей базується на індивідуально-психологічних. Названі групи якостей взаємопов'язані, в цілому відтворюють модель професійно зрілої особистості менеджера. Наприклад, організаторські якості - це наслідок прояву ряду психологічних властивостей особистості, її соціально-моральних орієнтацій, таких як: психолого-педагогічний такт, професійна етика, вимогливість, критичність, працездатність, наполегливість, чесність, оптимізм тощо. Успіх виконання своєї ролі у комунікативному впливі (комунікабельність, здатність встановлювати контакти) також визначається індивідуально-психологічними якостями менеджера. Результативність реалізації потенціалу управлінських і підприємницьких якостей залежать від уміння передбачити і швидко оцінювати ситуацію, від активності особистості, уміння ризикувати. Остання особливість (розумний ризик) в управлінській діяльності є неминучим фактом в силу неоднозначності і складності ситуації на ринку.

Серед внутрішніх стартових умов управлінського розвитку слід відзначити таку, як готовність до управлінської діяльності. Серед її складників головними є: наявність спеціальних здібностей, інтересу до управлінської діяльності; готовність до прийняття ризикових рішень, до вирішення конфліктних ситуацій, до активних дій в екстремальних умовах; стресостійкість; готовність до зміни умов праці і особистого життя.

Прогнозуючи свій шлях в системі управління, менеджери пов'язують його з потребами і мотивами, які є фундаментом життєвих цілей особистості. Потреби виступають джерелом активності людини, завдяки ним здійснюється регулювання поведінки особистості, визначається спрямованість мислення, емоцій, почуттів і волі особистості. Біологічні, соціальні і духовні потреби людини утворюють інтегральну потребу - сенсу життя. Мотиви є формою прояву потреб менеджера. Серед потреб, при-

таманих менеджерам, що знаходять задоволення в управлінській діяльності, слід відзначити наступні: у відчутті соціального значення своєї діяльності; в досягненні певного соціального статусу, влади; в доведенні цінності власної особистості; у самоствердженні через власну справу; у відчутті власної причетності до вирішення загальнонаціональних завдань; у розвитку і зростанні.

Проблема розвитку і посадового росту менеджера пов'язана з активною взаємодією особистості з зовнішнім світом, соціальним оточенням. Спрощена схема розвитку і становлення особистості менеджера може бути описана наступним чином: адаптація до навколишніх умов життя і діяльності (визначення напрямку і характеру розвитку, пошук джерел, засобів розвитку і становлення), персоніфікація (прояв власного "Я", зміна особистісних властивостей під впливом оточення), інтеграція (формування особистісних новоутворень, їх закріплення). В залежності від потреб, мотивів і цілей наведена схема наповнюється різним змістом. Практична діяльність менеджерів дозволяє виділити три основні потреби і цілі управлінського розвитку: пристосування до обставин життя, до зовнішнього середовища; індивідуалізація, прояв власної активності, оптимальна реалізація потенційних можливостей, гармонія розвитку; забезпечення високої продуктивної діяльності з метою посадового просування, росту.

Характеризуючи управлінську адаптацію, слід зауважити, що вона може включати такі сфери: суспільну, соціокультурну, етнопсихологічну, соціально-психологічну, організаційну, технологічну, посадову. Вчені відзначають, що задоволеність працею, самим собою і реалізацією своїх основних потенційних можливостей в житті розглядається як суб'єктивний індикатор ролівої адаптації (5, 118-132). Практична діяльність менеджерів підтверджує, що процес адаптації, його тривалість залежить від об'єму знань керівника, етажу роботи, умов праці, психологічної сумісності в колективі, оцінки його діяльності підлеглими. Аналіз діяльності молодих менеджерів показує, що кожний четвертий з них в перший рік роботи відчуває серйозні труднощі, пов'язані з невмінням керувати людьми, вести ділові бесіди, розв'язувати конфліктні ситуації. Варто відмітити, що не всі молоді менеджери усвідомлюють, що саме в цьому криється одна з основних причин їхніх невдач. Прослідковується тенденція, що з роками у менеджерів виникає потреба у вдосконаленні саме інтерактивної і комунікативної функції спілкування з людьми.

Друга група трудюців пов'язана з очікуванням, що не збулися. Серед факторів, що сприяють цьому, слід назвати наступні: нецікава робота, брак часу і сил на здійснення того, що задумано, більша, ніж передбачалося, відповідальність.

Якщо менеджер не може справитися з названими труднощами, не бачить шляхів їх подолання, він або припиняє управлінську діяльність, або шукає психологічні захисні механізми, які охороняють особистість від зазіхань на її цілісність і стійкість: регресія, втеча від реальності, неагітивізм, агресія, мрії і фантазії, апатія, лінощі.

Практична діяльність менеджерів свідчить, що розкриття перед молодими керівниками перспектив посадового росту, розширення їх участі у вирішенні загальнонаціональних завдань, вдосконалення взаємодії з підлеглими має велике значення для їх закріплення на посаді менеджера, сприяє адаптації. Цьому ж сприяє виявлення і регулювання факторів, що затруднюють і затримують адаптацію.

Процес індивідуалізації особистості в управлінській діяльності пов'язаний з її самоактуалізацією, самодетермінацією: у керівника формуються вимоги до власної діяльності і до самого себе. Якщо вимоги мікросоціуму порушуються, відбуваються зміни у керівників. Часті соціальні зміни можуть призвести до деформації особистісних вимог, що, безумовно, впливає на ефективність управлінської діяльності. Невідповідність рівня розвитку особистості менеджера і вимог суспільства може мати такі наслідки: узгодженість, зміна соціального оточення, зміна власних вимог. Перший варіант пов'язаний з вирішенням проблеми вимог шляхом компромісу, другий варіант передбачає пошук менеджером іншого соціального оточення, іншої системи вимог, третій варіант пов'язаний із зміною власних вимог, пристосуванням власного "Я" до обставин життя і діяльності, прийняття існуючої системи вимог.

Невідповідність власних вимог і вимог мікросередовища проявляється у незадоволенні управлінською діяльністю, конфліктах та ін.

Тоді ж, коли вимоги не достатньо чітко сформульовані, розвитку особистості може не відбуватися. Цьому може сприяти і неадекватна оцінка себе, або ж недооцінка чи переоцінка можливостей менеджера. Суб'єктом оцінки діяльності менеджера може бути як член колективу, так і партнер у бізнесі, або посередник. Якість оцінювання діяльності залежить від рівня розвитку колективу чи окремої особистості, а також

від мети оцінювання. В практиці діяльності менеджерів широкого поширення набув такий вид оцінювання як експертна оцінка кількісних і якісних параметрів діяльності людини.

Аналіз посадового просування, росту менеджера дає можливість виділити наступні фактори, що цьому сприяють: самоосвіта, самовдосконалення, сприятливі умови об'єктивного і суб'єктивного характеру, відно-відне соціокультурне мікросередовище, наявність певних управлінських здібностей, наявність трудовго стажу.

Література:

1. Шепель В. Настольная книга бизнесмена и менеджера: Управ-ленческая гуманитарология . - М., 1992.
2. Орбан Л., Гриджук Д. Социально-психологические аспекты предпринимательства и управления. - Ивано-Франковск, 1995.
3. Кудряшова Л. Каким быть руководителю. - Л., 1986.
4. Зазыкин В., Чернышев А. Менеджер: психологические секреты профессии. - М., 1992.
5. Лойт М., Пуля М. и др. Об изучении ролевой адаптации руководителей при помощи методик измерения личности // Человек. Среда. Общение.- Таллин, 1980.

О. ФЕДИК

ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ СТУДЕНТІВ ДО МАЙБУТНЬОЇ ПРОФЕСІЇ ЯК ФАКТОР ЕФЕКТИВНОЇ СПОРТИВНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Професійна підготовка майбутнього спеціаліста в галузі освіти і виховання цікавить сьогодні багатьох науковців: психологів, педагогів, соціологів, етиків, естетиків, етнопсихологів. В залежності від того, що є об'єктом пошуків, в одних роботах акцентується увага на визначенні компонентів педагогічної діяльності, в інших проблемою дослідження стають шляхи становлення педагогічної майстерності, професіоналізму вчителя, процес формування професійних вмінь та навичок педагога, його здібностей.

Оскільки предметом нашого дослідження є спортивно-педагогічна діяльність, доцільно розглянути окремо два різних, але пов'язаних між собою, аспекти цієї діяльності- спортивний і педагогічний. Психологічні детермінанти успішності, результативності, ефективності спортивної діяльності ототожнюються з такими поняттями, як: "спортивна форма", "підготовка", "напружаність", "готовність". Однак ці дефініції часто не розводяться вченими як різні поняття, автори не приходять до однієї думки про їх склад, їх взаємозв'язок. Більшість психологічних досліджень пов'язана з аналізом і вивченням процесу готовності до змагань, в яких готовність розглядається як набута властивість, як передстартовий стан спортсмена (В.Алаторцев, Г.Гагаєва, А.Ганюшкін, Ю.Кісельов, А.Пулі, В.Уманський і ін.). В психології спорту добре відомі передстартові стани спортсменів - стан бойової готовності, стартова лихоманка, стартова янотія. Поняття про ці стани є загальноприйнятими і увійшли не тільки в теорію психології спорту.

Готовність до діяльності - широке поняття. На сучасному рівні знань її можна розглядати як багатокомпонентну і багатомірну структуру, яка характеризується для кожної діяльності визначеною сукупністю ознак. Готовність - це така сукупність властивостей і якостей особистості спеціаліста, яка фіксує співвідношення свідомості і поведінки, суб'єктивності і

об'єктивності свідомості, яка стало проявляється в професійній діяльності, закріплена в рисах характеру. Зміст готовності утворюють інтегральні характеристики, які включають в себе інтелектуальні, емоційні і вольові властивості, професійно-моральні переконання, потреби, звички, знання, уміння і навички, педагогічні здібності.

Як вважає В.Чесноков, ефективність навчально-тренувального процесу залежить від готовності тренера-практика відповісти на два важливих запитання: 1. На який змагальний результат здатний його учень і за яких умов? 2. Що він зможе показати на наступних змаганнях? Як бачимо, мова йде про наявність у тренера знань, пов'язаних з внутрішніми факторами розвитку особистості. Йдеться про індивідуальні особливості вихованців, їх задатки і здібності (5).

У введенні самого поняття "стан психічної готовності до змагання", в змістовному описі даного поняття провідна роль належить А.Пуні, який розглядав готовність спортсмена до змагань як складний цілісний вияв особистості. В склад синдрому стану психічної готовності до змагань він включав: тверезу впевненість в своїх силах, намагання активно і до кінця боротися за досягнення мети, оптимальний рівень емоційного збудження, високу витривалість до різних впливів, здатність довільно керувати своїми діями, почуттями, поведінкою (4).

Вперше в психології спорту дав більш-менш чітку диференціацію готовності як стану і підготовленості як властивості Ю.Кисельов. Він виступав за пошук найсуттєвіших і найбільш інформативних ознак психічної готовності. Узагальнюючи цілий ряд робіт, спрямованих на дослідження стану готовності, він звів компонентний склад стану психічної готовності до трьох основних компонентів:

1. Суб'єктивна оцінка вірогідності досягнення мети.
2. Величина потреби в досягненні мети.
3. Рівень емоційного збудження.

Ю.Кисельовим була здійснена найбільш вдала спроба розвести поняття готовності і підготовленості. Він розглядає психічну готовність як оперативний, пов'язаний з конкретним відрізком часу, стан і відмежовує її від психологічної підготовленості, під якою розуміє рівень розвитку систем організму, якостей руху, регуляторних функцій нервової системи і психіки, які забезпечують специфічну спортивну діяльність. Підготовле-

ність, на думку автора, досягається в процесі спортивного тренування, тривалого спортивного вдосконалення.

Таким чином, автор чітко пов'язує ці дві дефініції з різними об'єктивними реальностями: підготовленість - з якостями (тривало набутими властивостями спортсмена, що міцно зберігаються), а готовність - з тимчасовим оперативним станом, що дозволяє спортсмену реалізувати свою підготовленість у конкретному змаганні (3).

Е.Калінін виділяє чотири форми психічної готовності спортсменів: 1) загальна готовність до спортивної діяльності, 2) готовність до здійснення змагальних дій на певному етапі підготовки, 3) поточна готовність до дій на час учбово-тренувального процесу, 4) безпосередня готовність до дій у конкретних змаганнях. Психічна готовність показана автором як ефективність функціонування системи психічної регуляції діяльності, яка включає в себе чотири компоненти: мотиваційний, рефлексивний (самоконтроль, саморегуляція), емоційний, сенсомоторний (2).

Подібним способом диференціюють поняття готовності М.Д'яченко і Л.Кандибович. Вони на матеріалі психології спорту, праці, інженерної і військової психології виділяють: а) загальну, завчасну або довготривалу готовність і б) тимчасову (ситуаційну - стан готовності).

М.Д'яченко, Л.Кандибович, В.Пономаренко розглядають готовність як складну, динамічну структуру і виділяють такі її компоненти: 1) мотиваційний (відповідальність за виконання завдання, почуття обов'язку), 2) орієнтаційний (знання і уявлення про особливості і умови діяльності, її вимоги до особистості), 3) операційний (володіння методами і прийомами діяльності, знаннями, навичками, уміннями, розумовими антиципаціями - аналіз, синтез, порівняння, узагальнення і ін.), 4) вольовий (самоконтроль, самообілізація, керування діями), 5) оціночний (самовизнання своєї підготовленості і відповідності процесу рішення завдань оптимальним візрцям) (1).

В цілому, аналіз робіт, пов'язаних з психологічними аспектами підготовленості, спортивної форми і готовності як факторами ефективності і результативності спортивної діяльності, дозволяє зробити такі висновки. По-перше, названі фактори розрізняються за своїм психологічним змістом; вони неоднаково здійснюють вплив на характеристики спортивної діяльності і проявляються у різних психофізіологічних показниках. По-друге, підготовленість є набутиим компонентом малозворотних і незворот-

ніх, специфічних і неспецифічних змін в організмі та психіці спортсмена. Сюди входять, в основному, енергетичний потенціал спортсмена, психо- і сенсомоторні вміння і навички (його координаційно-технічний потенціал), а також необхідні якості особистості. По-третє, тренуваність, спортивна форма і готовність - це тимчасові зміни організму і психіки, які належать до категорії "стан", можуть бути як зворотніми, так і потенційно незворотніми змінами. Стан тренуваності - це результат цілісної пристосованої реакції організму і психіки спортсмена у відповідь на дії конкретно тренувального етапу.

Стан спортивної форми - окремий випадок стану тренуваності. Особливість стану спортивної форми полягає в тому, що в ньому домінують специфічні зміни організму і психіки, які сприяють підвищенню особистого рекорду. Це результат засвоєння жорстких тренувальних впливів.

Стан готовності - це передстартова цілісна реакція організму і психіки спортсмена, яка сприяє ефективній реалізації підготовленості і наступного стану спортивної форми. Це оперативний стан, який проявляється мірою мобілізації потенційних можливостей спортсмена (А.Крилов, В.Сафонов).

По-четверте, ефективність тренерської роботи залежить від взаєморозуміння спортсмена з тренером, від психологічної сумісності учасників взаємодії. У спорті вищих досягнень високі показники і рекорди найчастіше є результатом спільної творчої діяльності тренера і спортсмена.

І чим вищий клас спортсмена, тим більше на діяльність тренера впливають суб'єктивні відчуття спортсмена (В.Чесноков), тим більш вагомим стає індивідуальний підхід до вихованців, який передбачає знання задатків, здібностей вихованця, його психофізіологічних потенційних можливостей у спорті.

По-п'яте, аналіз факторів успішності спортивної діяльності не є самоціллю. Їх вивчення здійснюється нами з метою всебічного обґрунтування поняття "психологічна готовність" майбутніх спеціалістів до спортивно-педагогічної діяльності.

Розглянемо педагогічний компонент досліджуваної нами діяльності.

Є очевидним той факт, що процес професійного становлення студентів є можливим лише при наявності певного мінімуму умов як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Психічна регуляція професійної педагогічної діяльності становить складний акт, який передбачає не

тільки наявність відповідних психофізіологічних задатків, спеціальних здібностей, фізичних даних, належних професійних знань та умінь, але й сформованості у майбутнього спеціаліста комплексу якостей, які відповідають вимогам педагогічної професії. Отже психологічну готовність студентів до майбутньої спортивно-педагогічної діяльності потрібно розглядати як цілісне явище, інтегральну ознаку, де готовність - це і психічний стан, і властивість спеціаліста, і стан тренуваності, спортивної форми. Разом з тим - це зацікавленість спеціаліста у передачі своїх знань іншим; позитивне ставлення до даного виду діяльності; володіння способами і прийомами, що необхідні у цьому виді діяльності; наявність необхідних знань, умінь, уявлень про особливості цієї діяльності; самоконтроль, самоаналіз, самооцінка своєї професійної підготовки.

Вирішення завдань, пов'язаних з подальшим удосконаленням підготовки педагогічних кадрів, знаходяться у прямій залежності не тільки від орієнтації студентів на професію вчителя, але й від наближення їх до професійної діяльності. Вивчення особистості і діяльності вчителя фізичної культури під цим кутом зору, пошук оптимальних шляхів формування сучасного педагога в умовах педвузу є сьогодні особливо актуальним.

Говорячи про професійне становлення майбутнього вчителя, вчені розглядають у єдності його духовну і психологічну сторони. Ставиться питання про те, що сьогодні суспільство чекає від випускників педвузу сміливого творчого мислення, чіткого розуміння цілей державотворення, широкої професійної ерудиції, високої культури і суспільної активності. Зміст вузівської роботи повинен включати формування цих якостей у майбутніх спеціалістів.

Цілком правомірним є вимоги до вчителя, щоб він був організатором, умів працювати з людьми, об'єднував би в собі високу комунікативну культуру, професіоналізм (творчість).

Психологічна готовність майбутнього спеціаліста здійснювати спортивно-педагогічну діяльність розглядається нами як інтегральне особистісне новоутворення, що вміщує в себе оптимальну суму знань, необхідну систему умінь і навичок, психологічну установку на досягнення поставленої мети, емоційно-вольової якості, потреби, здібності, стан індивіда, тобто все те, що складає професійно-моральний склад особистості спеціаліста та його реальне ставлення до названого виду діяльності. З точки зору змісту готовність складається з тісно пов'язаних між собою еструк-

турних компонентів : а) мотиваційного (позитивне ставлення до даного виду діяльності, бажання ним займатися); б) когнітивного (наявність необхідних знань, уявлень); в) гностичного (володіння способами та прийомами, що необхідні в даному виді діяльності); г) емоційно-вольового (самоконтроль, здатність відчувати задоволення від роботи і т.ін); д) оціночного (самооцінка своєї професійної підготовки). Як бачимо, при визначенні суттєвих характеристик готовності слід врахувати психічний стан особистості, сукупність її певних якостей і властивостей, набір професійних вмінь і навиків. Готовність до спортивно-педагогічної діяльності неможливо зводити до забезпечення заданого "настрою" особистості працювати у вибраній сфері діяльності або до виховання окремих якостей і властивостей, до простої їх суми. Готовність до спортивно-педагогічної діяльності передбачає створення таких необхідних відношень, установок, професіоналізму, властивостей і якостей особистості, які забезпечують можливість майбутньому спеціалістові свідомо і сумлінно, зі знанням справи і творчо виконувати свої професійні функції і обов'язки. Готовність до виконання спортивно-педагогічної діяльності є не тільки провідним мотивом у змісті всіх потреб, але й слугує, показником педагогічної культури, загальної соціальної орієнтації людини, значною мірою визначаючи її професійне самопочуття, моральний склад, рівень педагогічної майстерності педагога, його професійну компетентність і надійність. Вона виступає і як риса особистості, і як регулятор професійної поведінки, і як умова результативності спортивно-педагогічної діяльності.

Література:

1. Дьяченко М., Кандыбович Л., Пономаренко В. Готовность к деятельности в напряженных ситуациях: Психический аспект.- Минск, 1985.
2. Калинин Е. Система психологического контроля в индивидуальных видах спорта. - М., 1985.
3. Киселев Ю. Оценка эмоционального возбуждения в реальных условиях спортивной деятельности // Стресс и тревога в спорте. - М., 1983.
4. Пуни А. Психологическая подготовка к соревнованиям в спорте. - М., 1969.
5. Чесноков В. Психологические составляющие факторы успешности спортивной деятельности.- С.-П., 1993.

ЕТИКА САМОВДОСКОНАЛЕННЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ОПИТУВАННЯ)

Виродовж віків людина прагне до свободи волі, пізнання власної природи, розкриття своїх можливостей, а над усе - воліє задоволення розгалуженої системи потреб. При цьому мало кому вдавалося визначити розумну міру цих потреб. Оскільки в різні епохи, в різних культурах, різні люди демонструють фантастичне розмаїття своїх бажань, історично виникає необхідність деякого "стримування" споживання, етизації способу життя в цілому. Це зумовлено насамперед економічними чинниками. Екзотика споживацьких амбіцій значно випереджає технологічні можливості. Якщо дане протиріччя вдається подолати на мікрорівні (країна, регіон), воно глобалізується і стає протиріччям міжконтинентальним. Спроби уникнути суперечності на макрорівні повертає ситуацію до початкового стану. Виникає замкнене коло. Економічні успіхи, соціальних мир багатих країн можуть, таким чином знецінюватись геополітичними змаганнями, які ведуться здебільшого навколо нерозвинутої частини країн.

Ускладнення продовжується і на більш тонкому рівні - духовно-моральному. Йдеться про типові реакції людської психіки, моральних та естетичних почуттів на урізноманітнення і широкую дизайнізацію матеріально-речового середовища, яке здатне радикально виділити на ціннісній орієнтації. Гедонізм, сибаритство, соціальний паразитизм підривають духовні основи людського буття. Порушення "балансу" між матеріальним добробутом і духовними запитами призводить до виникнення третьої "синтетичної" проблеми - екологічної. Синтетичної - бо вона включає і економічну і моральну деградацію сучасного людства, яке втрачає життєносні якості природного середовища свого існування. *Виживання* за даних умов обставин на думку вчених-глобалістів, чи не цілком залежить від глибини САМООБМЕЖЕННЯ. Так, самообмеження - чи не єдиний спосіб виживання цивілізації. Гальмування екологічної експансії, безумовно, залежить від урівноваження технократично-гедоністичного та раціонально-гуманістичного мислення й стилю життя. А це вже скоріше про-

блема особи, ніж суспільства, проблема формування “нової філософії буття”, а не політико-економічна.

Аскетизація споживання не тільки матеріального, але й духовного є актуальною проблемою ще з античної доби і початків християнської культури. Чи не найважливішими з принципів поведінки, які культивувалися, були морально-філософські максими: “нічого зайвого”; “Усе мені можна, та не все на пожиток”; “Усе мені можна, але мною ніщо володіти не повинно”. Ці імперативи виходять далеко за межі власне споживання. Вони “зависають” над всією життєдіяльністю людини. Саме в імперативно-екстремальній формі проголошує свій “вибуховий” монолог “Бути чи не бути?” Гамлет У.Шекспіра. Майже на тому емоційно-психологічному обертоні ми сприймаємо апалітичну працю Е.Фромма “Бути чи мати?”. Гамлет, приймаючи виклик долі, вирішує не дилему, а реалізує “категоричний імператив” - *яким бути?* Всесвітньо відомий вчений Е.Фромм відстоює безумовний пріоритет буття, відносно звільненого від спокуси володіння, пріоритет духовної свободи, не пов’язаної фатально з власністю.

Синтез споживання і самоутвердження не еквівалентний “буттю”, бо останнє є більш фундаментальною категорією. Вона несе у собі можливість і необхідність особистого вибору. Може бути, а можна й не бути. Можна мати, але бути лише “частково”. Все - в розумних пропорціях. Повного ж буття є синонімом руху до досконалості. Отже, “нова філософія буття”, яка осмислює і тлумачить процес виживання і самоутвердження, осіб і народів з необхідністю вклучає в себе низку суб’єктивних детермінант, що коригують життєдіяльність, “амортизують” соціальну “текстовіку”. Буття людини, як феномен метафізичний і емпіричний водночас, “реалізується” в скпансії (виживання, самоутвердження, суперництво, домінування і т.п.) і обмеження (самозбереження, солідарність, самоактуалізація, підкорення). Таким чином, буття людини означає даність, на сутність і форми якої впливають фактори *детермінації* і *самодетермінації*. Саме останні у своїй органічній взаємодії найбільш адекватно відзеркалюють суть і специфіку феномену САМОВДОСКОНАЛЕННЯ.

Поняття “самовдосконалення” у філософсько-теоретичному плані досить досліджене і описане. Недостатньо вивчене воно з точки зору його соціальної вагомості. Адже воно є специфічним зрізом проблеми людини взагалі та її суспільного виховання зокрема. У своїй адресованості конкретній особі це поняття проєктується на людський ідеал, який відповідає

найвищим етичним якостям, виробленим світовою культурою. Плідоралізм світоглядів, культур, етичних цінностей та його вплив на основоположні установки суспільного виховання надзвичайно ускладнюють самі умови формування потреби в самовдосконаленні та здатність до нього.

Суспільне виховання і самовдосконалення - явища взаємодіючі, але далеко не означні. Перше пов’язане з інтересами і стимулює людину до певних поглядів, переконань, вчинків. Друге, як прояв внутрішньої, духовної сутності людини, її рефлексії, функціонально пов’язане з мотивацією, з самопрограмуванням поведінки і всієї життєдіяльності. Самовдосконалення є функцією розвинутої самосвідомості людини. Залежно від умов суспільного буття, політичної ідеології, стану суспільної моралі та індивідуального світогляду, воно розгортається в безупинну діяльність, спрямовану на духовне зростання, наближення до ідеалу. Наскільки не применшуючи виховного значення всіх факторів соціального буття людини, є всі підстави вважати найвищим досягненням у становленні особистості її потребу та здатність самовдосконалюватися. На жаль, потенціал самодетермінації соціальної поведінки, етичного самовизначення людини постійно ігнорується, недооцінюється, не реалізується.

Ідея самовдосконалення ще не знайшла належного визнання в молодіжному середовищі. Багато хто взагалі вважає її своєрідним “хоббі” для тих, хто схильний до так званого “самокопання”. Прикро, що навіть у високоосвіченому суспільстві доводиться збирати як теоретичні, так і соціологічні, життєві докази не тільки особистісної, але й суспільної вагомості самовдосконалення. Чи не парадоксально, що саме можливість і необхідність “автономії людського (особистісного!) духу”, розвинута до рівня позитивної етичної рефлексії самосвідомості людини, її критичне самоприйняття, прагнення до найвищих зразків життя як би потребують публічної реабілітації.

В основі певної девальвації концепції самовдосконалення у суспільній моралі, ідеологіях, соціальній політиці лежать, звичайно, економічні та соціокультурні фактори. Незрілість суспільних відносин, більша чи менша невідповідність проголошуваних в той чи інший період принципів реальним фактам і тенденціям суспільного життя зумовлюють сильний тиск на свідомість і мораль, підживляючи давню ідею неоправданості людської природи. Так чи інакше за даних умов корінше нитання світогляду про співвідношення буття і свідомості набуває фальшивого, вуль-

гарно-соціологічного тлумачення. Буттям, середовищем, обставинами, партійно-класовими чи державними інтересами безліч людей (у тому числі й високотитулованих) готові пояснити і пробачити найогидніші вчинки. Забувають, що суспільне буття, при всій нещадності зовнішньої детермінації не володарюють безроздільно над людиною з високим рівнем самосвідомості та моральних почуттів. Принаймні силу "обставин" неправомірно абсолютизувати. Крім "обставин" є ще їх відображення індивідуальною свідомістю, їх оцінка, переживання, осмислення, тобто свідомість, яка здійснює критичний самоаналіз. Власне, це вже самосвідомість, яка є формою ціннісного мислення. Її предметом є отже саме ставлення до середовища "обставин". Самосвідомість - це не тільки сприймання людиною самої себе як такої, а сприймання самого процесу і результатів свого мислення, своїх емоцій, почуттів, реакцій, боротьби мотивів тощо. Все це найбезпосереднішим чином і відображається в тому винятково особистісному процесі духовного життя, який складає серцевину самовдосконалення.

Справжнє самовдосконалення здійснюється лише на високому рівні раціонального і етичного осягнення людиною природного та соціального світу у їх органічній єдності. Детермінація всіх рівнів самореалізації особи (свідомість, поведінка, самовдосконалення) соціальним середовищем, умовами взаємодії людських потреб та інтересів і детермінація суспільного поступу тими ж формами самореалізації - це двоєдиний процес. Конкретні суспільно-економічні та духовно-ідеологічні процеси визначають його домінують. Безперечно, що стійка тенденція до посилення і суб'єктивізації цього процесу є мірою культурної зрілості, цивілізованості суспільства і особи.

Дослідження будь-якого аспекту самовдосконалення, особливо його світоглядних та соціально-етичних засад повинні здійснюватись одночасно на теоретичному і прикладному рівнях. Необхідні фундаментальні (академічні) розробки феномену самовдосконалення людини. Не менш потрібними є і його вдумлива "проповідь", висвітлення його, так би мовити, емпіричного стану, "статистика". Далі у цій статті будуть представлені та стисло прокоментовані окремі результати інтерв'яльних конкретно-соціологічних досліджень, проведених автором у 1993 та 1996 роках.

Дослідження проводились за програмою під загальною назвою: "Людина, яка вона є і якою, по-вашому, має бути". Було передбачено: 1)

анкетне опитування; 2) стандартизоване звужене інтерв'ю; 3) публікація варіанту анкети "Пізнай самого себе" в газеті "Прикарпатська правда"; інтерв'яльне повторне інтерв'ю з експертною групою у 1997 році. Якісна вибіркова сукупність опитаних, включених до аналізу становить 750 чол. До експертної групи - 97 були запрошені 50 осіб з вищою освітою (по 25 чол. з міста і села).

Вважаючи, що людська недосконалість - явище передовсім емпірично фіксоване, автор виявляв вербальне ставлення опитуваних до фактів бездуховності, жорстокості, вандалізму і т.п.

Запропоновані варіанти відповіді підтвердили гіпотезу про духовно-етичну домінують в ціннісному мисленні респондентів. На першому місці за кількістю виборів опинилися не "жорстокі умови життя" трансформаційної доби (44,7%), а "недолки виховання, низький рівень освіти" (51,0%). Проте, це тільки перше враження. Далі, як мовиться, потрібна "розбірка". Позитиві, що їх виявили студенти Прикарпатського університету, "читацька пошта" і учні СШ № 1 м.Івано-Франківська в ряді питань дуже різняться. Особливо диссонуючими є відповіді старшокласників. Бо всі негативи "списати" за рахунок "обставин" схильні 81,1% учнів. І це не компенсується навіть їх перевагою в оцінці значення виховання та освіти. Бо цей показник позитивно оцінений майже 60% опитаних, коли в студентів він складає 50,4%, у читацькій пошті 45,6% виборів. Але ось це одна надзвичайно важлива позиція у згаданому питанні. Це думка про залежність негативних факторів від ставлення до моральних заповідей християнства. Згадані факти з нехтуванням християнськими цінностями пов'язують: 43,4% поштових респондентів, 41,8% студентів, 36,4% вся вибіркова сукупність і тільки 11,4% старшокласників. Щоб оцінити повною мірою можливий результат форсованої секуляризації поза власним життєвим досвідом потрібні, безумовно, спеціальні дослідження. Однак, навіть на цих даних, що є, неважко переконатись у деструктивності нитучої агітації.

У соціологічному дослідженні з'ясувалось розуміння деяких категорій, які повинні складати саме етичну основу самоутвердження людини, свідомого і керованого наближення її до вищих рівнів досконалості. Наприклад, що таке "добре життя?" і "правильно жити?" - про це далеко не кожний і не завжди замислюється. Запропоновані варіанти відповідей на ці запитання, дозволяють поставити деякі етичні акценти в життєвих орі-

ентаціях опитаних. Так, відповідь “хочу навчитися і мати можливість жити так, щоб матеріальне благополуччя не суперечило моїй власній совісті і суспільній моралі” обрали майже 62% вибіркової сукупності (студенти - 67,5%, школярі - 54,9 і читацька пошта - 52,9%. Як бачимо, духовний потенціал самовдосконалення дуже високий, хоч ослаблення “бажання” “можливістю” неминуче. Це очевидний шлях нейтралізації “обставинами” установки “правильно жити”. В міру “соціалізації” питання і відповіді зростає вірогідність неминучого компромісу переконань з дійсністю. Це при тому, що вже на вербальному рівні, зафіксовані помітні коливання, певна невизначеність, а можливо й розгубленість. На суб'єктивній стадії “боротьби мотивів” першуність і схильність до компромісу інтенсивно зближуються. Досить співставити дві обрані відповіді на морально-світглядне питання про спосіб життя.

“Якщо *“правильно жити” передбачає бідність, я поступлюся моральними принципами за обставинами*” - це позиція тільки 1,9% студентів, 1,4% - читацької пошти і 7,3% - учнів (при середньому показнику - 3,0%). Здавалося б, не так вже й погано. Однак, оцінювати окрему позицію треба оптимально. І тут не може не насторожувати статистика іншого варіанту відповіді. “Якщо *“добре жити” можливо в наших умовах тільки нечесним шляхом, я буду жити бідніше, але чесно*” - цю відповідь вибрали 2,4% студентів, 8,1% - респондентів з читацької пошти, 5,7% - старшокласників. Що й казати, не густо.

Етичні засади самовдосконалення тісно пов'язані з критичним аспектом самосвідомості людини, з умінням, а може й мужністю, бачити і справедливо оцінювати свої якості. У цьому контексті потрапляють в поле зору насамперед такі якості, бажання, потяги, які не схвалюються морально виваженою громадською думкою. В середньому 2,4% у всій вибірці засвідчили, що “приборкувати” різні спокусливі потяги вдається. Різниця між “дуже рідко” і “майже завжди” не суттєва. Виняток - старшокласники. Варіант “дуже рідко” найбільш прийнятний для 35,2% опитаних цієї групи. А 26,2% всіх респондентів напевно вважають не вартими подібні “самогляднини”, бо “на все Божа воля”. Динаміка життя і мнливість у ціннісних орієнтаціях посилюють тенденцію до знищення планки критичної саморефлексії. Біля 14% усіх опитаних “не пригадують таких випадків”, які могли б послужити певним імпульсом до вдосконалення.

Ідея морального самовдосконалення, як відомо, була однією з провідних ідей світової філософії, етики, мистецтва і релігії. Безумовно, її реалізація в суспільній практиці - справа незрівнянно складніша, ніж її тлумачення чи втілення у художньому образі. Вона має бути вкорінена у масовій свідомості, в соціальній психології, в ментальності народу, як це має місце у деяких світових релігіях та мало поширених деномінаціях. У контекстах реальностей кінця ХХ ст. особисте самовдосконалення, саморозвиток скоріше є справою “обраних”, ніж домінантою педагогічних систем, а тим більше політичних ідеологій.

Критична самооцінка і бажання ставати кращим, ніж ти є, не складає для багатьох особистої духовної проблеми. Найчастіше, як вже відзначалося вище, для самовдосконалення люди потребують ідеальних умов, якогось соціального “комфорту”. Хибність таких сподівань чи вимог очевидна. Гармонійне соціальне середовище можуть створювати, як мінімум, морально зрілі, самокритичні люди.

У ході соціологічного дослідження щодо цього було сформульовано досить однозначне запитання: як до самої проблеми самовдосконалення ставляться у конкретному оточенні. Синтезуємо близькі (співзвучні) чотири варіанти відповідей у дві. Виходить, що понад 50% опитаних “підпорядковують” цю проблему ряду суто матеріальних та комунікативних факторів (роботи, матеріальному становищі, психологічному клімату, громадській думці тощо). Біля 30% респондентів усіх груп ні з ким не обговорювали цю проблему, підкреслюючи, що про це сьогодні “дуже мало знають”. А більш як 12% вважають, що це “нікого не цікавить” або “тільки дратує людей”. Самовдосконалення - не актуальна тема спілкування майже для 25% старшокласників.

Пояснення такого становища можна знайти у відповідях на питання про інформаційні джерела самопізнання і саморозвитку. Близько половини респондентів взагалі уникли відповіді. Найбільш серйозно виглядає таке джерело як Біблія. На неї посилалися 20% опитаних. Тільки за рахунок питомої ваги групи віруючих (53,7%) Біблія як джерело знань про необхідність, шляхи і можливості самовдосконалення мала б бути названа значною більшою кількістю опитаних. Отже, якщо далеко не кожен віруючий використовує такий надпотужний фактор самодетермінації, про атеїстів і хитких годі говорити. Слабо відображають цю проблему “навчальні програми” (середній показник - 5,4%, а студенти

ледь дотягнули до 4%). Найменше ж опитані знають про досвід християнських подвижників, їх твори.

Преса, кіно, телебачення названі як пріоритетні фактори заохочення самопізнання і самовдосконалення (від 39,3% студентів до 56,5%). Але є причини для сумнівів - домінуючі у масовій культурі обурливі стереотипи.

Етика самовдосконалення вимагає постійного розвитку взаємодії ставлення людини до інших і самовідношення. Зокрема, це може виразитись у незадоволенні собою більше, ніж іншими. У дослідженні зафіксувалося, що таку позицію вважають "дуже бажаною" - 14,6%, "бажаною" - 33,9%, "необов'язковою" - 30,3% опитаних. Невтішним фактом є і те, що для 60% усіх опитаних бажані і дуже бажані "уміння приховувати свої недоліки" (Приховувати!).

В якомусь розумінні резюмуючим в анкеті було питання про "найважливіші особисті цілі самовдосконалення". Найменш прийнятною для всіх опитаних виявилась позиція "навчитися цілковито підпорядковувати своє особисте життя інтересам держави, партії, церкви, тощо". Вибірковий рейтинг цієї позиції - 0,9%. Як бачимо, час пісні "раньше думай о Родине, а потом о себе" минув. Люди мають сьогодні більше поваги до себе. Відтак і цілі самовдосконалення пов'язують з "розвитком і найповнішою реалізацією своїх здібностей, обдарувань" не за рецептами чи дозами кого б то не було, а за власним масштабом. Цю позицію підтримали понад 40% вибіркової сукупності, а в групі учнів - 54,1%.

Самореалізація, на жаль, неадекватна самовдосконаленню. Звичайно, потрібно для цього неабиякі зусилля. І добре, що понад 30% з усіх опитаних прагнуть "зміцнювати свою волю" (у школярів ця позиція набрала 61,5% голосів). Але воля набуває значення фактору, який витісняє на периферію свідомості і бажання "бути прикладом доброї поведінки" (всі - 18,2%, школярі - 5,7%), "домогтися переваги духовних запитів над матеріальними" (9,8%), "максимально узгодити своє життя з вимогами християнської моралі" (14%), "розвинути почуття совісті, гідності, покаяння за недобрі вчинки" (всі - 20%, учні - 9%). *У тенденції ідея самовдосконалення деетизується. У його священний духовний простір увірвався утилітарний прагматизм. Мотивація самоутвердження, фізичної експансії передбачає вдосконалення якоїсь однієї чи кількох здібностей, залишаючи на відкуп катам або наївним романтикам потребу і здібність бути ЛЮДИНОЮ КУЛЬТУРИ.*

ЕТНОПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СПІЛКУВАННЯ

Етнопсихологічні дослідження є важливим елементом науки, своєрідним синтезом історичних, психолого-філософських, етнографічно-фольклористичних, культурологічних знань. Їх науковий рівень промовисто свідчить про загальний стан наукового добробку. Саме у етнопсихологічних дослідженнях чи не найяскравіше проявляються дві протилежні тенденції, які характерні для гуманітарних наук в цілому: перша, де домінують суб'єктивні узагальнення, які не завжди відповідають дійсності, і які, на жаль, не підлягають науковій перевірці. Друга тенденція ґрунтується на добротній науковій аргументації, об'єктивності.

Науковий характер етнопсихологічних досліджень у вітчизняній психології вироблявся поступово. Проте, характер політичних установок, загально-декларативні твердження про цю гармонію та відсутність будь-яких конфліктних ситуацій у сфері міжнаціональних відносин у нашому суспільстві у великій мірі тому сприяли, що на подібні дослідження взагалі накладались гласні чи негласні табу, а соціологічний та соціально-психологічний аналіз міжнаціональних відносин мали швидше формальний, ніж глибокий науковий характер. Відсутність ґрунтовних теоретичних досліджень, а також рівень розробленості теорії великих груп у соціальній психології, дефіцит емпіричних даних з особливою готротою проявився на фоні різкого загострення національних конфліктів у деяких регіонах країни, оскільки, намагаючись знищити національні святині, церкви, пам'ятки культури, наші політичні лідери, фактично, знищували лише поверхню частину етнокультури, не підозрюючи про існування глибинної, континуальної її основи, невідкладної часом.

На сучасному етапі розвиток вітчизняної етнопсихології характеризується тим, що на фоні суперечок про завдання та методологію даної галузі знання, з'являються перші емпіричні дослідження, які ставлять перед собою конкретні завдання. З'являється необхідність пошуку не тільки методологічних принципів, але й окремих методик.

Нинішній духовний плюралізм, проникнення в основне філософське питання концепції взаємодоповнюваності духовного та матеріального,

ідеї антропологічного принципу дозволяють підійти до дослідження проблеми дещо вільніше, без особливих застережень

Що стосується проблеми етнопсихологічних досліджень, не дивлячись на розходження та дискусії між окремими вченими у філософсько-методичному плані, позиції більшості з них сходяться на тому, що центральною категорією, яка дозволяє конкретно вивчити різні аспекти етнопсихології, є спілкування, оскільки власне спілкування є тим універсальним способом, за допомогою якого людина засвоює суспільний досвід, тобто воно є однією з найважливіших сторін індивідуальної форми буття людини як істоти суспільної (1, 34-47). Спілкування саме по собі детермінується соціальними структурами, та одночасно воно служить "транслятором" цих структур у психіку людини (2, 110).

Крім того, спілкування нерозривно пов'язане з поведінкою та з діяльністю, які так само як і спілкування здатні чітко спроектувати у собі етичні особливості психіки у поєднанні з доступністю для емпіричного аналізу (3, 12-23).

Визначаючи інтеріоризацію як процес формування основних соціальних механізмів свідомості людини, Л.Виготський основне значення у даному процесі відводить спілкуванню. Під час спілкування, вважає він, відбувається формування знаків-знарядь, інтеріоризованих знаків, які і є "матеріалом", з якого "побудовані" соціальні форми свідомості (4, 106-107).

Специфічні для даного етносу форми спілкування сприяють консолідації етнокультури та відокремлюють її від інших етнічних груп, тобто забезпечують її внутрішню цілісність, своєрідність та унікальність (5, 140)

Спілкування забезпечує передачу етнокультурної інформації (синхронної та діахронної), яка необхідна для створення просторової стабільності та культурної інтегрованості етносу, бо, "зрештою, народ - це спільнота в часі та просторі" (6, 3).

За допомогою спілкування здійснюються зв'язки як внутрішні, тобто серед представників одного етносу, так і міжетнічні. Саме з цієї причини, ряд вчених пропонують дослідження в етнопсихології проводити у двох напрямках: проблематику першого складатимуть питання, які стосуються конкретно-історичних етнопсихологічних особливостей спілкування усередині однієї етнічної спільноти, до другого напрямку відносяться дослідження, які стосуються міжетнічних відносин, міжетнічного спілкування. Ці дві лінії етнопсихологічних досліджень тісно взаємопов'язані

між собою, оскільки з одного боку, етноспецифічні стандарти діють і тоді, коли етнофор входить до сфери міжетнічних контактів, з другого - ці стандарти не існують як "річ у собі", і пізнати їх можна лише в процесі порівняльно-психологічних досліджень (7, 44).

Розвиток обох напрямків у етнопсихологічних дослідженнях спілкування може у значній мірі посприяти вдосконаленню методичного апарату етнопсихології, нагромадженню достовірних психологічних даних, нестача яких так відчувається в даний час. При цьому, часто, саме психологічний аналіз міжетнічних контактів може дати необхідний матеріал для дослідження власне етнічних рис спілкування.

Детермінація процесу спілкування здійснюється на двох рівнях: чисто соціальному рівні, де зміст спілкування між людьми визначають пануючі суспільні відносини, та на рівні культурного життя суспільства, на якому форми спілкування, його мова, способи його реалізації залежить від етнічних, історичних, класових, професійних, вікових особливостей кожного конкретного типу культури. Оскільки детермінація спілкування пануючими суспільно-економічними відносинами має загальний характер, і по суті, не відображає того багатства видів спілкування, які розкриваються лише на соціально-психологічному рівні, тому варто зупинитися саме на соціально-психологічних закономірностях, які підпорядковані загальносоціальним, але, як правило, вони мають етнічну специфіку. Отже, етнічні особливості спілкування обумовлюються *соціально-психологічними факторами* такими як *соціалізація, соціальні норми, соціальні ролі, установки*) та *культурними традиціями* такими як *табу, звичаї*, які тісно пов'язані із *стереотипними ситуаціями, етикетом, соціальним символізмом*.

Розглянемо детальніше як кожен із названих факторів впливає на процес спілкування.

Спілкування людей, як зазначалось вище, регулюється соціальними нормами, які виробило дане суспільство. Соціальні норми засвоюються індивідом в процесі його *соціалізації*. В результаті засвоєння ним культури суспільства, індивід стає членом даної культурно-історичної спільноти.

Процес оволодіння особистістю культурними надбаннями даного суспільства контролюється суспільством через інститут соціальних ролей. Роль, у даному випадку, розглядається як - "функція, зразок поведінки, нормативно схвалений, якого сподіваються від кожного, хто займає дане становище" (8, 23). Поняття соціальної ролі є ключовим для аналізу

етнопсихології спілкування, оскільки через призму вивчення поняття “соціальної ролі” ми маємо можливість вивчити всі соціально-психологічні явища, які детермінують спілкування.

Соціальні ролі поділяються на: *статусні* (“спадкові ролі”, які людина отримує або від народження: статеві, расові, етнічні, роль громадянина певної держави, або на якомусь етапі життя: вікові тощо), *позиційні* (або професійні), *ситуативні* (пасажир, покупець, товариш, ворог).

Виходячи із концепції соціальних ролей, деякі вчені пропонують для вивчення етнопсихологічних явищ (а особливо етнопсихології спілкування) виділити у рольовому репертуарі особистості особливу національну роль (точніше - етнічну), яка формується на початкових етапах соціалізації шляхом виховання і є спільною для всіх носіїв даної мови та культури.

Однак, ряд вчених застерігають, що подібні дослідження можуть не дати конкретних результатів, оскільки етнічна приналежність людини актуалізується у найрізноманітніших соціальних ситуаціях і конкретний характер її прояву залежить від багатьох ситуативних та особистісних факторів. Тому, насамперед, необхідно виявити, яким чином етнічні особливості детермінують (до певної міри, звичайно) набір та виконання соціальних ролей особистості, і не тільки статусних, але й позиційних та ситуативних.

Найбільш цікавим та перспективним для етнопсихології спілкування є вивчення ситуативних ролей. Стандарти виконання цих ролей, які реалізуються у щоденному повсякденні ситуацій (зустріч, прощання, прийом гостей тощо) багаті на символічні, ритуальні, а це означає, що й на етнічно специфічні елементи. Вивчення спілкування, як явища, яке детермінується культурними традиціями розробив Б.Бгажников у своїй “*етнографії спілкування*”. До предмету етнографії спілкування він зараховує традиційно-побутову культуру спілкування. Спілкування, як явище, яке детермінується культурними традиціями, пропонується досліджувати шляхом вивчення: 1) *етикету* (правил хорошого тону, які є загальноприйнятими у даному середовищі та 2) *засобів та атрибутів спілкування* (жестів, міміки, пози, деталей одягу тощо).

Необхідно у даному випадку враховувати якою мірою члени етносу засвоїли правила традиційно-побутової культури спілкування, яке місце займають ці правила в системі ціннісних орієнтацій особи (9, 209-211).

Розглядаючи форми спілкування, які часто детерміновані культурними традиціями, варто згадати про найдавніші культурні норми, які носять заборонний характер, *табу*. Вони поділяються на комунікативні (мовні, тематичні) та інтерактивні (контактні). Мовні табу - це заборона вимовляти окремі слова та словосполучення. Тематичні - підковита відмова вести розмови на ті чи інші теми. Контактні табу - це заборона на деякі або будь-які види спілкування між представниками певних соціальних ролей, наприклад між зятем та тещою.

Табу накладаються на різні форми спілкування, як вербальні, так і невербальні. Залежно від виду невербальної комунікації, табу бувають мімічні, паралізізмічні, кінетичні, проксемічні. З цього приводу С.Аругонов відмічає, що будь-який етикет, сценарій повідомлення складається з табу, імперативів та факультативів. Імператив він визначає як обов'язковий мінімум у діях комуніканта. Сфера табу знаходиться за межами дозволеного діапазону таких дій. Факультативи - різні елементи спілкування, які надають йому інформаційності та емоційної насиченості. Наприклад у європейській культурі прийнято вітаючись зі старшим, потиснути протягнену руку. Не зробити це - вважається поведінкою неввічливою. Плескання старшого по плечу може розцінюватися як виклик. У тому, як ми потискаємо руку, посміхаємось, робимо уклін, ми можемо продемонструвати своє ставлення до іншого як негативне, так і позитивне.

Ведучи мову про вплив культурно-побутових традицій на спілкування, варто зупинитись на так званих *стереотипних ситуаціях* спілкування.

Культурними стереотипами у своїй поведінці ми керуємося неусвідомлено, вони ніби входять у плоть і кров людини через традиції, звичаї, зразки поведінки. “Стереотипи більше характеризують людину, ніж одяг чи взуття” (10, 36).

Так, наприклад, в одному з гірських поселень Кавказу старий абхазець невтомно слідував за тим, щоб не тільки у його будинку, але й у житлах його дітей, які живуть поблизу, двері кухні були завжди відкриті. Цим символізується традиційна східна гостинність. Американці, також, звикли працювати при відкритих дверях, але зовсім з іншої причини. Вони цим самим ніби хочуть сказати: “Я у розпорядженні оточуючих. Мені скривати нічого”. Для педантичних німців відкриті двері, це щось таке, чого вони зовсім зрозуміти не можуть (10, 45-46).

Спілкування у стереотипних ситуаціях звичайно має *етикетні* характеристики. Етикетні форми поведінки не є ритуалізованими, вони являють собою щось на зразок формальної рамки, в якій розгортається

спілкування. До етикетних форм спілкування ми відносимо акти привітань та прощань. Про різноманітність їх варіантів свідчать наступні приклади: “ескімоси, які живуть на берегах ріки Коппер вітають іноземців ударом кулака по голові та плечам... Полінезійці обіймаються та потирають один одному спину. Двоє курдів при зустрічі хапають один одного за праву руку, піднімають руки, не розгискаючи їх догори, і по черзі цілують руки один одного... Андамани сідають один одному на коліна на честь зустрічі, обіймаються за шию і при цьому плачуть; так вітають один одного брати, батько та син, мати та дочка, чоловік та жінка і навіть друзі; цікаво, що при цьому чоловік сідає на коліна жінці” (11, 67).

Концепція *соціального символізму* трактується як ще один із проявів взаємозв'язку між соціальною структурою суспільства та його культурою, як регуляція соціальних відносин за допомогою символічних культурних засобів, оскільки форми символізму, способи його прояву у різних ситуаціях спілкування мають виразне етнічне забарвлення, свою етнічну специфіку. Іншими словами, соціальний символізм з'являється тоді, коли особистість символічно демонструє оточуючим свій соціальний статус (статусну або позиційну роль). Елементи соціального символізму необхідні для того, щоб особистість могла підтримувати або властиве їй, або самостійно вибране нею місце у даному соціумі. Із багатьох етнічних форм соціального символізму можна згадати, наприклад, особливу манеру, по-князівськи, триматися у сідні у адигів, звичай відрощувати довгі нігті у китайських мандаринів, або ж різноманітні капелюшки, які символізують сімейний стан жінки у різних народів світу тощо.

Розглянуті вище підходи щодо вивчення спілкування з погляду етнопсихології обґрунтовувались згідно факторів, які його обумовлюють.

Крім цього, слід врахувати і структуру самого феномену спілкування. Передача будь-якої інформації здійснюється за допомогою знакових систем. Як правило одночасно та паралельно при цьому ми використовуємо декілька знакових систем.

Вербальна комунікація використовує мову. *Невербальна* використовує чотири знакові системи, тому можна виділити чотири форми невербальної комунікації: *кінесіка* або оптико-кінетична система знаків (жести, міміка, пантоміміка); *паралінгвістика та екстралінгвістика* (вокалізація, паузи, темп мовлення, покашлювання, сміх); *проксеміка* (норми просторової організації спілкування); *візуальне спілкування* (контакт очей).

Особливу актуальність, на наш погляд, у вивченні етнопсихологічного аспекту спілкування має дослідження невербальних засобів спілку-

вання, оскільки саме невербальна комунікація вносить у спілкування особливі нюанси. “Особливістю мови жестів є те, що проявляється вона в результаті імпульсів нашої підсвідомості. Неможливість підробити ці імпульси сприяє тому, що ми довіряємо цій мові більше, ніж звичайному вербальному способу комунікації (12, 6).

Так само як вербальна мова, невербальна мова однієї нації відрізняється від невербальної мови іншої нації. Одні і тіж жести у різних народів можуть мати цілком різні значення. Так, наприклад, жест “О’Кей”, значення якого добре відоме у всіх англійських країнах та у багатьох країнах Азії і Європи, в деяких інших країнах має зовсім протилежне значення та походження: у Франції він означає “нуль” або “нічого”, у деяких країнах Середземномор’я цей жест використовують для позначення гомосексуальності мужчин, у Японії цей жест означає “гроші”. Піднятий догори великий палець в Америці, Англії, Австралії та Новій Зеландії має три значення: “все в порядку”; його, також, використовують при голосуванні на дорозі, коли хочуть піймати попутню машину. Коли ж палець викидають різко догори, цей жест набуває образливого значення типу “сядь на ось це”. У Греції він означає “заткнись”.

Ці приклади демонструють, які недорозуміння можуть виникнути, якщо не враховувати національних особливостей того, хто говорить (12, 22). Всі дослідження невербальної поведінки серед представників різних етносів підтверджують, наскільки обмеження, які накладаються кожною культурою на жестикуляцію, ускладнюють спілкування між представниками цих культур, навіть у випадку, коли вони володіють відповідними вербальними мовами.

Специфічні для кожної групи форми спілкування служать їй консолідації та одночасно відгороджують її від інших груп. Саме ці обставини ускладнюють спілкування між різними групами, соціумами, культурами і вимагають знання цих особливостей, оволодіння представниками однієї з цих груп мовами та формами спілкування, які властиві іншій групі.

“Пізнання культури інших народів формує повагу до них; незнання цієї культури або небажання пізнати її породжує націоналізм, як систему орієнтації виключно на цінності національної культури при повному ігноруванні культурних здобутків інших народів” (13, 91).

На сьогоднішній день особливо важливо пам’ятати і той факт, що самовпевненість у можливості формування нової людини, яка побудована на сакраментальному “буття визначає свідомість” зачала невдачі як певна ціннісна установка. Соціальна перебудова не може змінити людину

настільки, щоб усунути пласти архаїки, які самі по собі утворюються у свідомості людини, і не є підвладними людині. Людській природі властиве щось таке, що є надприродним, надкультурним, яке є трансцендентним стосовно її соціокультурних форм, котрі служать лише відбитками, конкретноісторичними матрицями, в яких маніфестується понадчасовий аспект людського існування (14, 19-30).

Суттєвого прогресу у вирішенні поставленої проблеми можна досягнути за допомогою наукового підходу до керівництва міжнародними процесами, шляхом серйозного осмислення та систематичного прогнозування представників тих чи інших етносів у процесі взаємодії.

Література:

1. Ломов Б. Категория общения и деятельности в психологии // Вопросы философии.- 1979.- № 8.
2. Ковалев Г., Радзиховський Л. Общение и проблема интeриоризации // Вопросы психологии.- 1985.- № 1.
3. Петрова А. Феномен общения с точки зрения этнопсихологии // Советская этнография. - 1987.- № 3.
4. Выготский Л. Собр. соч., - М., 1982. - Т.2.
5. Каган М. Мир общения. - М., 1988.
6. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології.- Мюнхен, 1993.
7. Душков Б. Актуальные проблемы этнической психологии // Психологический журнал. - 1981. - Т.2. - № 5.
8. Кон И. Социология личности. - М., 1967.
9. Бгажноков Б., Габунина З., Хаджикумова С. О генезисе и принципах сопоставительной характеристики благожеланий // Национальная культура и общение.- М., 1977.
10. Паралис С., Либин А. Психология вашего сознания.- М., 1991.
11. La Barre W. Paralinguistics, Kinesics and Cultural Anthropology // Approaches to Semiotics.- L. - P., 1964.
12. Пиз А. Язык телодвижений. - Новгород, 1992.
13. Пономарьев А. Українська етнографія. - Київ, 1994.
14. Воробьева Л. Гуманистическая психология: предмет и задачи // Вопросы психологии.- 1995.- № 2.

ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДІЛОВОЇ БЕСІДИ ВЧИТЕЛЯ З БАТЬКАМИ

Ділова бесіда вчителя з батьками може бути офіційною і неофіційною, короткочасною або довгочасною, корисною або безкорисною, добровільною або вимушеною. Вона виступає тим засобом комунікативного спілкування, без оволодіння яким діяльність вчителя неможлива. Інтенсивність її протікання зумовлюється тим, наскільки активно здійснюється вербальний і невербальний обмін інформацією.

Ділову бесіду вчителя з батьками доцільно розглядати з таких позицій: досягнення позитивного результату для учасників взаємодії; презентація своїх професійних характеристик, їх перевірка в процесі ділового спілкування; утвердження свого іміджу засобом ефекту "особистої привабливості", виклику до себе симпатії присутніх на бесіді; збір даних про протилежну сторону як ділового так і особистого плану; актуалізація ділового інтересу і людського взаєморозуміння.

Майстерність втілення в життя названих ракурсів - гарант високої результативності ділової бесіди. "Золотим правилом" проведення ділових бесід є відома фраза - "не спалювати мости". Іншими словами, як би не склалася ділова бесіда, ніколи не слід забувати, що світ "теплий", що можливі ефекти "бумеранга" і "недоброї слави". Збереження доброзичливих відносин (ділових і особистих) завжди бажаніше, ніж набуття недоброзичливого ставлення до себе.

Серед технологічних передумов ділової бесіди вчителя з батьками можна виділити наступні:

Попередня підготовка до ділової бесіди. Вона включає в себе вирішення таких завдань: ретельно продумати мету даної акції; відпрацювати логіку її здійснення, підібрати спеціальні прийоми (засоби) стимулювання комунікативного процесу і нейтралізації негативної поведінки зі сторони опонента.

Втілення в життя логіки проведення ділової бесіди, творча інтерпретація ситуації, які виникають під час розмови, внутрішня "мозкова атака" для вирішення неочікуваних проблем.

Оволодіння риторичним мистецтвом, використання прийомів стимулювання комунікативного процесу і створення атмосфери взаєморозуміння, ділової доброзичливості.

Коротко висвітлимо зміст цих передумов. Підготовка до ділової бесіди починається з розробки плану дій. Встановлюється мета і завдання бесіди. Визначаються стратегія і тактика поведінки в ній. Особлива увага звертається на змістовну сторону виступу, постановку питань, відповіді на можливі запитання. Плануючи бесіду, необхідно проаналізувати свою зайнятість, тривалість передбаченої розмови, продумати, чи зручно вибраний час для співрозмовника. Мистецтву встановлювати ділові контакти з людьми можна навчитися, але поряд з цим ще необхідний доброзичливий інтерес до співрозмовника. Можна зібрати і узагальнити інформацію, що обговорюється.

Тон бесіди з батьками повинен бути доброзичливо-діловий, що швидко створює атмосферу взаємної довіри. Пунктуальність змінює атмосферу, причому пунктуальність обидвох співрозмовників. Людина, яка почекала 15-20 хвилин на зустріч, навряд чи буде налаштована доброзичливо на бесіду. Якщо час бесіди прострочено, потрібно попередити очікувача про непередбачену затримку і попросити його зачекати, вказавши час з невеликим запасом (5-10 хвилин).

Важливою умовою ефективності проведення ділової бесіди є комунікативні і перцептивні здібності вчителя. Комунікативність - це специфічна професійно цінна властивість його особистості, яка проявляється як єдність трьох компонентів: потреби у спілкуванні, емоційного самопочуття до, під час і після спілкування, комунікативних умінь і навичок.

Успіх виконання своєї ролі в комунікативній взаємодії (комунікабельність, здатність встановлювати контакти) визначається індивідуально-психологічними, соціально-моральними і професійними якостями особистості вчителя. Він повинен володіти великим об'ємом і високою стійкістю уваги, вміння її розподілити. Значну роль відіграють і властивості пам'яті вчителя (не перекручувати імен, пам'ятати точку зору співрозмовника і т.д.) - все це необхідні передумови хорошої комунікабельності. Не менш важлива наявність адаптивних якостей, що дозволяють швидко

приспосуватися до ситуацій, які змінюються в процесі спілкування вчителя з батьками.

Надзвичайно важливою для вчителя є така якість як візуальність, зовнішня привабливість особистості. Особливе значення тут має володіння технікою саморепрезентації (вміння подати себе). В даному випадку слід підкреслити роль несловесних (невербальних) компонентів спілкування, мови рухів, які допомагають читати думки інших за їхніми жестами, мімікою, пантомімікою. Для спілкування вчителя з батьками становить також інтерес наступна характеристика складових психолого-педагогічного такту: бачення у кожному, з ким спілкується вчитель, особистості, ставлення до неї як до найвищої цінності, визнання її гідності; віра в можливість особистості, визнання її індивідуальності; вияв щирого бажання допомогти батькам вирішити проблему; об'єктивна оцінка особистісно-ділових якостей і діяльності батьків; відкритість для спілкування, самоаналіз і самокритичність; досконале володіння різними психотехнологіями і прийомами спілкування, оптимістична манера ведення бесіди; своєчасне подолання труднощів, психологічних бар'єрів; вміння слухати (вислухати), володіння емпатією, тобто здатність вловлювати настрій співрозмовника, здатність співчувати.

Справжнє педагогічне співробітництво вчителя з батьками, їх взаємодія пов'язані з рядом обставин. Вони зумовлюються як внутрішніми так і зовнішніми умовами. До перших відносяться сформованість направленості, життєвої позиції педагога, психічного стану особистості; сформованість потреби в спільній діяльності, наявність взаємного особистісного інтересу один до одного, наявність потреби у взаємному обміні інформацією. До других - позитивний морально-психологічний клімат, в якому протікає бесіда, реалізується педагогічний такт і способи впливу. При цьому особливо важливо врахувати характер ставлення батьків до навчально-виховного процесу: при позитивному ставленні вони легко сприймають інформацію щодо їх дитини, при індивідуальному і негативному - відкидають. Продуктивна взаємодія спостерігається в тому випадку, якщо батьки усвідомлюють значимість впливу на дитину, проявляють до цього інтерес, хочуть допомогти своїй дитині.

Періодично під час бесіди вчителя з батьками виникають труднощі, що суб'єктивно переживаються ними як бар'єри спілкування. У соціальній психології бар'єр - це перешкода, яка заважає оптимальному перебігу процесів адаптації особистості до нових факторів зовнішнього середо-

винца, яке викликається або особливостями ситуації, або особливостями повідомлення, або особливостями особистості.

У процесі міжособистісного спілкування на рівні "вчитель-батьки" можуть також виникати конфлікти. Конфлікт - зіткнення протилежних поглядів, неспівпадання інтересів і дій вчителя з батьками. У конфлікт переростає не будь-яке зіткнення, а, як правило, таке, в якому вирішуються найбільш суттєві потреби, прагнення, інтереси, цілі людей. Небезпека конфліктів полягає у тому, що вони супроводжуються різкими негативними емоціями, якщо конфлікт не вирішується своєчасно, це може призвести до стійкого розладу стосунків між вчителем і батьками.

Специфіка бесіди вчителя з батьками полягає в тому, що у ній повинно реалізуватись відношення "суб'єкт-суб'єкт", тобто відносини рівноправного партнерства. Діалог, як одна із форм спілкування, саме містить в собі цю специфіку. В процесі діалогової взаємодії вчителя з батьками реалізується не тільки інформаційний, але і психологічний контакт, пов'язаний з психічним станом спілкуючих. Він виражається у взаємосприйнятті, взаєморозумінні, взаємовпливові людей одні на одних.

Важливою умовою ефективності діалогового спілкування вчителя з батьками є соціально-психологічна підготовленість партнерів до бесіди, структурними компонентами якої є знання методології, методики і технологічного інструментарію процесу ділового спілкування, загальнопедагогічні навички і вміння, властивості і якості особистості; педагогічні і комунікативні здібності, стиль комунікативної діяльності і її мотивація.

Отже, важливо, щоб бесіда вчителя з батьками велась у формі діалогу, тобто обидва співрозмовники висловлювались по чергово. Ініціатор контакту (вчитель) під час бесіди повинен віддавати всі переваги висловлюватись батькам. Вчителю ж слід чітко контролювати свою поведінку: уникати категоричних висловлювань, повчального тону, демонстрації власної переваги.

Досягати успіху під час бесіди дозволяє знання основних засобів психологічного впливу в процесі міжособистісного спілкування і взаємодії вчителя з батьками: наслідування, переконання, навіювання і емоційного зараження.

Важливо забезпечити достатній рівень ефективності переконання. Для цього потрібно дотримуватись як мінімум трьох правил: аргументи повинні бути правдивими, правдивість їх повинна бути очевидною, а кількість - достатньою для проведення основної тези. Висуваючи систему аргументів, вчитель повинен розставити так акценти, щоб основна думка

відразу привернула увагу і зняла сумніви і заперечення. Тому з самого початку бесіди необхідно висунути найбільш сильні аргументи, але не всі. Частина їх обов'язково потрібно залишити на закінчення, пам'ятаючи, що найкраще запам'ятовуються перші і останні фрази. Через це завершувати розмову слід найбільш яскравим прикладом і найбільш лаконічним аргументом. Враховуючи властивості людської пам'яті і мислення, слід неодноразово повторити основну думку у різних формах, а також факти, що її підтверджують.

Успішність впливу різко падає, якщо те, у чому вчитель хоче переконати батьків не співпадає з їх думкою, яка склалася раніше, або заперечує її.

Проведення ділової бесіди вчителя з батьками залежить від знання технологічного інструментарію риторики: асоціативність, сенсорність, ескпресивність мови.

Однією із закономірностей міжособистісного спілкування вчителя з батьками є те, що воно супроводжується специфічними психологічними явищами, які пов'язані з особливостями перцептивної діяльності. Вони одержали назву "ефекти перцепції": "Ефект візуального іміджу", "ефект квантового вибуху інформації" (щоб повідомлення мало успіх, потрібно завоювати увагу батьків і утримати цю увагу до кінця бесіди, що можна досягти шляхом "квантового вибуху інформації" - розподіл нових думок і аргументів, викидання через певні інтервали кванти "свіжої" інформації); "ефект інтонації і паузи"; "ефект дисперсії", "ефект новизни".

Ефективність проведення ділової бесіди вчителя з батьками залежить від багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів.

Уміння задавати питання. Ця якість залежить насамперед від емпатії - здатності розуміти мотиви і почуття батьків, співпереживати разом з ними.

Уміння не виправдовуватись, а бути активним, впевненим. Не реагувати на бурхливі емоції з боку батьків. Дослідження показали, що великого ефекту надає фіксація згоди вголос, наприклад: "Я також такої думки, давайте перейдемо до..."

Уміння відповідати опоненту. Цей прийом отримав назву "так - але". Його суть: незалежно від того, що говорять батьки, праві вони або ні, перші слова відповіді вчителя повинні бути такими: "Вірно", "Звичайно", "Я погоджуюсь", "Ви праві" і т.д. Батьки, не дослухавши фразу до кінця, відчують приємність, що з ними погоджуються. Позитивний емоційний

фон не буде перешкоджати сприйняттю подальших слів вчителя, його подальшого "але".

Уміння вчителя доступно і логічно висловлювати свої думки. Слід пам'ятати, що батьки чують про свою дитину те, що їм хочеться почути.

Вміло вибрати тон бесіди. Умовно виділяють наступні типи спілкування: менторський - повчальний (не слід використовувати даний тип спілкування); натхненний - вселяє віру в батьків у їх духовні сили і особистісні якості; конфронтаційний - викликає в людей бажання не погоджуватись; інформаційний - орієнтований на передачу певних даних.

Логіка побудови ділової бесіди - це своєрідне русло її протікання, складовими компонентами якої є вступна, ословна і заключна частини.

Вступна частина. З чого й як почати бесіду, має важливе значення для успішного її здійснення. Нерідко в практиці багато бесід закінчуються, так і не розпочавшись. Чому? По-перше, не був забезпечений "ефект перших фраз". По-друге, не встановлений емоційний контакт з співрозмовником. По-третє, не витримані термини комунікативної адаптації обидвох сторін до візуального іміджу учасників бесіди, до манери говорити і слухати. По-четверте, не дотримані специфічні риторичні прийоми вступної частини. Назвемо деякі з них: візуальна презентація свого довіря і симпатій протилежній стороні, зрозуміле і яскраве висвітлення суті проблеми, жорстке дотримання часового режиму обміну інформацією.

Основна частина. Вона включає безпосередньо ділову розмову по суті проблеми. У кожній діловій індивідуальній бесіді ситуацію, що склалася, розглядають з різних точок зору дві людини, причому кожна із них вважає, що її точка зору найправильніша.

Тут перед вчителем постає важке завдання - зрозуміти, як його співрозмовник оцінює ситуацію і чому саме так, а не інакше. Тому потрібно уявити повну картину подій або обставинки, орієнтуючись на слова співрозмовника. Головним у цьому є вміння слухати і правильно ставити уточнюючі питання, які допомагають розкрити думки вашого співрозмовника і як висновок - правильно визначити його точку зору.

Перше слово за вашим співрозмовником. Уважно слухаючи його, вчитель може зрозуміти, що він хоче або, навпаки, не хоче або не може сказати без вашої допомоги: про свою дитину, про сімейний етап, про тактику виховання в сім'ї, про сімейні проблеми. Всі уточнюючі питання, які ставить вчитель в процесі бесіди, повинні бути дуже конкретні і тактовні, не мати подвійного змісту і бути обгрунтованими.

Якщо бесіда будується за заздалегідь підготовленими питаннями (має "сценарій") перше із них повинно бути простим і цікавим, але не дискусійним. Чим більше вчитель хоче переконати, тим менше він повинен стверджувати.

Тільки після цього можна переконливо і детально висловити свою точку зору, причому так, щоб батьки побачили подію або проблему ніби з другого боку і критично переглянули свої погляди, виходячи із більш повного знання ситуації. Це допоможе і вчителю, і батькам прийняти правильне рішення.

Вчитель не повинен боятись реагувати на слова співрозмовника, це підтримує його інтерес до бесіди, підштовхує до пошуку нових аргументів, що в результаті може виявитись корисним вчителю.

Дуже несприятливою для бесіди є нестримна категоричність суджень. Такі фрази, як "тут і кожному зрозуміло", "тут не може бути двох думок", не тільки не переконують, але й знищують доброзичливість співрозмовника.

При однакових знаннях люди часто не можуть домовитися, тому що в кожного із них своя точка зору, через яку вони "пропускають" оточуючий світ. Ось чому в процесі бесіди завжди потрібно послідовно проводити основну думку, що допомагає виявити важливі фактори і прийти до певних висновків і рішень. Вчителю слід "слухати текст між словами", не піддаватись думці, що співрозмовник помиляється, вибирати правильні моменти для зауважень і робити їх в тактовній формі; проявляти самокритичність при обгрунтованих зустрічних зауваженнях, терпляче вислуховувати заперечення.

Заключна частина. Логічно на даній стадії здійснити узагальнення підсумків обговорення. В бесіді рішення завжди повинно йти за обговоренням, оскільки в іншому випадку співрозмовник замість висловлення своїх думок почне критикувати або вчителя, або всю навчально-виховну систему.

Велике значення має темп бесіди і паузи, які допомагають виділити головне, підкреслити наступне або попереднє. Мова вчителя має бути чіткою і зрозумілою. Не слід говорити дуже голосно або дуже тихо. Перше - безтактовне, друге - може заставити співрозмовника багато разів задавати одне і те ж запитання.

Наведений вище технологічний інструментарій ділової бесіди вчителя з батьками може бути ефективним засобом побудови ділового спілкування у навчально-виховному процесі.

ДО ПРОБЛЕМИ РОЗУМІННЯ І ОЦІНКИ СОЦІАЛЬНИХ ЯВИЩ ПІДЛІТКАМИ

Підлітковий вік визначається сучасною психологією як найбільш складний і суперечливий період особистісного становлення. Психологічним критерієм початку підліткового віку виступає поява якісно нового рівня самосвідомості, який виражається в тому, що у порівнянні з молодшими школярами, у підлітків з'являється зовсім нова позиція стосовно себе і оточуючого світу.

До початку підліткового віку уявлення дитини про себе співпадали з уявленням дорослих про неї. Її поведінка здійснювалася за схемою "дорослий спрямовує, контролює, демонструє - дитина підкоряється" (1, 45). У підлітковому віці такий тип відносин стає неприйнятним, оскільки він вже не відповідає новому уявленню дитини про себе. Встановлений раніше баланс позитивних і негативних самооцінок дитини порушується, відзначається різкий спалах незадоволення собою. При цьому відбувається заміна провідного критерію оцінки себе і оточуючих.

Для молодших школярів таким провідним критерієм є якості, що проявляються в навчальній діяльності, а для підлітків - морально-психологічні особливості взаємовідносин з іншими людьми (2, 38). Поява у підлітка критичного ставлення до себе, переживання незадоволення собою супроводжується актуалізацією потреби в збереженні загального позитивного ставлення до себе як до особистості. Однак, засвоюючи нові норми поведінки, орієнтуючись на норми референтної групи ровесників, підліток одночасно проходить початковий період адаптації до майбутніх дорослих професійних та соціальних ролей.

Процес засвоєння дорослих ролей і соціальних норм закономірно включає в себе суперечність, нерівномірність їх розуміння та прийняття. Підліток намагається будь-яким чином підкреслити свою самостійність у виборі та прийнятті рішень. Однак цей вибір нерідко здійснюється імпульсивно, під впливом певних обставин, а не під впливом загальноприйнятих у суспільстві норм поведінки.

Справа в тому, що будь-яка норма - це обмеження, певна рамка, яка визначає, що можна, а що не можна робити людині як суспільному індивіду. Перешкодою на шляху розуміння підлітком норми нерідко стає та обставина, що йому здається, наче виконання норми зачепить його право на свободу, самостійність, творчий розвиток. При цьому соціальні заборони породжують негативні установки і викликають у них реакцію відторгнення. А установка на неприйняття соціальних норм істотно ускладнює їх розуміння, виділення в них раціонального зерна.

Дана обставина особливо чітко проявляється на сучасному етапі розвитку нашого суспільства. Соціальні, економічні та політичні зміни, що відбуваються в ньому не могли не позначитися на "психологічному портреті" сучасного підлітка. Підростаюча особистість знаходиться сьогодні у надзвичайно складному становищі, оскільки їй важко зрозуміти оточуючий її світ дорослих людей: на її очах руйнуються норми соціалістичного образу життя, посилюються тенденції до індивідуалізму, комерційної діяльності, а поряд з цим відроджуються традиції милосердя та терпимості до релігійних вірувань. І все це відбувається на психологічному фоні кризи підліткового віку.

Процеси формування розуміння соціальних норм у сучасних підлітків відбуваються в умовах яскраво вираженої дихотомії: з одного боку, недовіра до соціальних та моральних ідеалів соціалізму, які тривалий час нав'язувались офіційною пропагандою, з іншого - несформованість альтернативних норм і цінностей, у відповідності до яких можна планувати своє подальше життя (6, 103).

Соціальні норми відіграють двояку роль у розумінні підлітком навколишнього світу. З одного боку, усвідомлення змісту норм, їх розуміння є обов'язковим фактором психологічного розвитку, формування регулятивних механізмів психіки. З іншого боку, самі норми вилигаються у процес розуміння соціального оточення людини, причому найчастіше - на погано усвідомлюваному рівні відображення дійсності. Норми стають тим зовнішнім орієнтиром, який, інтеріоризуючись, стає критерієм розуміння людиною соціальних ситуацій, явищ.

Для підлітка найбільш значущими стають норми референтних груп юників у школі й поза нею. Розуміння ним норм референтної групи значною мірою визначається його місцем в ній, тією роллю, яку він відіграє як її член. При цьому спостерігається різне розуміння групових

норм дівчатами і хлопцями (4, 98). Хлопці при оцінці соціальних явищ виділяють у них насамперед “інструментальні” моменти, пов’язані з будь-якою діяльністю - цілеспрямованість суб’єктів діяльності, рівень їх компетентності, професіоналізм. Дівчата більше уваги приділяють вольовим якостям і рисам характеру, які виражають ставлення оцінюваного суб’єкта до інших людей.

Важливим моментом у розумінні норм людського співіснування є здатність до емпатії. Відомо, наприклад, що в однодітних сім’ях формування у дитини здібності до співпереживання та ідентифікації себе з іншими відбувається повільніше, ніж у багатодітних сім’ях. Характер відносин матері з дитиною, вчителя з учнями формує не лише емоційний досвід дитини, але й стиль реакцій-відповідей. Дорослі часто бувають незадоволені поведінкою дітей і не помічають, що самі підштовхують їх до дій, які оцінюють як неслухняність. Неввічливість учня - дуже часто не прояв властивостей його особистості, а відповідь на стиль поведінки стосовно нього; вередливість - на надмірну поступливість, грубість - на очевидну безтактовність, безвідповідальність - на низьку вимогливість тощо (7, 54).

Розуміння норм поведінки в суспільстві залежить і від самооцінки підлітка: виявлено, що краще розуміють нормативний характер поведінки ті підлітки, в яких самооцінка якостей особистості є адекватною; завищення або заниження самооцінки негативно впливає на ефективність розуміння нормативно-ціннісної сфери особистості інших людей. Відбивається на самооцінці й розумінні норм вид соціального оточення: наприклад, підлітки, що живуть в селах, помітно нижче оцінюють свій інтелект, ніж ті, що живуть у містах (3, 147).

Оцінка підлітками соціальних явищ завжди тісно пов’язана з тими моральними нормами, які прийняті в суспільстві, з встановленими у ньому моральними оцінками дій та вчинків. Ті вчинки що відповідають вимогам моральності, отримують схвалення та підтримку, а які не відповідають - засуджуються, тому всі вчинки в зв’язку з цим поділяються на моральні й аморальні. Але тут постає закономірне питання, на основі яких критеріїв дається та чи інша оцінка поведінки людей, до яких явищ суспільного життя може застосовуватися моральна оцінка? Одні дослідники припускають, що давати моральну оцінку можна всій діяльності людини. Інші вважають, що моральній оцінці підлягає не діяльність і дії самі по собі, а лише їх певна частина - поведінка людини, і як складові,

окремі вчинки. На відміну від цих поглядів, М.Боровський, наприклад, вважає, що існують дії, які взагалі не мають моральної оцінки і не можна ділити всі дії на “етичні” і “неетичні”, чи нейтральні (3, 116).

Об’єктом моральної оцінки, зазначає М.Боровський, виступає вчинок, який виражає певне ставлення людини до іншої особи, колективу, в якому вона знаходиться, до суспільства в цілому. Тому оцінити вчинок - значить встановити його цінність, корисність, потрібність або, навпаки, шкідливість, неспотрібність для суспільства. Оцінка вчинка складається з двох суджень: емоційного та логічного (3, 121). При оцінці вчинку важливим є й питання про обставини, що детермінують його.

Глибина й адекватність розуміння дітьми соціальних явищ, моральних вчинків залежить від міри їх проникнення у внутрішню суцільність вчинків, від уміння розкрити і правильно зрозуміти взаємовідносини з оточуючими людьми, пов’язати вчинки з цими відносинами і зрозуміти їх як обумовлені ними. З віком діти набувають здатності все глибше проникати у внутрішній бік вчинків і оцінювати повністю всю ситуацію, в якій вони здійснюються.

Оцінка підлітком соціальних явищ не зводиться лише до аналізу окремих вчинків, вимагаючи формування у нього образу цілого світу, який дозволяє їй організувати свою діяльність, дає первинну основу для встановлення самоідентичності. Образ світу включає в себе різноманітні компоненти: це і уявлення про предметний світ, і образи конкретних людей (батьків, вчителів, вихователів), і уявлення про суспільство та його норми.

Одним з типів соціальних явищ, які потребують осмислення у підлітковому віці, є різноманітні аспекти суспільного устрою. Крім певних стійких реалій суспільного життя підліток оцінює і осмислює також конкретні події життя суспільства: вибори президента, зародження впливових політичних партій, зміна економічної політики держави і т.д. (1, 153).

Важливим явищем суспільного устрою, який потребує усвідомлення його підлітком, є існування в будь-якому суспільстві соціальної ієрархії, в якій люди розрізняються за своїми статусами. Сучасні підлітки для оцінки соціальної ієрархії використовують дві паралелі (5, 148). Одна - це децю спрощена система оцінок, запозичена від дорослих: діти оцінюють чи поділяють дорослих за ознаками бідності чи багатства, наявності впливових зв’язків, керуючої посади тощо. Відповідні шкали застосовуються і щодо ровесників. Велику роль для підлітків відіграють й такі зовнішні

атрибути, як наявність фірмового одягу, імпортованих цигарок, розмір кишенькових грошей і т.д.

Однак, крім соціальної ієрархії, що організована за законами дорослих членів суспільства, діти мають свою власну ієрархію. Головним критерієм оцінки в ній є здатність молодшої людини протиставляти свою поведінку конвенційним нормам. Протиставлення виявляється критерієм особистісної сили і незалежності. Відповідно, у підлітковому середовищі цінується досвід куріння, вживання спиртних напоїв, невідкорення вимогам школи і сім'ї тощо. Друге, за вагомістю місця займають критерії фізичної сили, зовнішньої привабливості, інтелектуальних здібностей (7, 103).

Одночасно з формуванням уявлення про соціальну ієрархію, молода людина визначає і своє місце в ній. У зв'язку з цим і саму ієрархію вона прагне побачити такою, щоб займати в ній більш високе становище, якщо, звичайно, навколишні надають їй таку можливість (4, 137). Якщо ж за прийнятими критеріями оцінки індивід займає низьке місце в ієрархії, він схильний виділяти в ній ще один критерій, за допомогою якого відсуватиме нижню межу від себе і знаходитиме категорії людей із ще більш низьким статусом, ніж він сам.

Соціалізація особистості підлітка в суспільстві, що змінюється, відбувається в складних і суперечливих умовах. Так, критерії та цінності, які ще вчора здавалися очевидними, сьогодні викликають сумніви. Це приводить до стану так званої "дезорієнтації", який позначається на підлітках в сфері довготривалого планування ними свого життя: підлітки перестають будувати плани на майбутнє, оскільки у них зникає впевненість у тому, що ці плани реалізуються. У зв'язку з цим їхня поведінка стає ситуативною і визначається групою ровесників.

Оцінка конкретних подій суспільного життя тісно пов'язана з процесом формування загальних соціальних уявлень. Для того, щоб підліток переживав і давав оцінку подіям, які не торкаються його прямо, необхідно, щоб вони у його свідомості були пов'язані з особистісно-значущими поняттями. Відомо, наприклад, що молодих людей сьогодні набагато більше цікавлять події, що відбуваються в країнах Заходу, ніж у країнах Сходу. Це пов'язано з тим, що практично всі ідеологічні системи, які існують сьогодні в суспільній свідомості, розглядають Захід як певну точку відліку.

Чим менше розвинена моральна свідомість (тобто чим менше розвинене уявлення про самоцінність власної особистості і цінність

людської особистості в цілому), тим менш самостійним є підліток у своїх судженнях і з оцінках подій (в тому числі і соціальних явищ), і тим більшою мірою він стає сприйнятливим об'єктом для навчання і маніпулювання (4, 73). Людина, цінність якої (в її уявленні) залежить від оцінок оточуючих, буде приймати оцінки, що нав'язуються їй, не лише стосовно самої себе, але й стосовно всієї соціальної дійсності.

Школярі з високим рівнем розвитку моральної свідомості оцінюють соціальні явища з позицій загальногуманістичних, загальнолюдських цінностей: соціальне явище буде оцінюватися негативно, якщо його результатом є обмеження особистісних свобод (не говорячи вже про приниження людської гідності, таврування, цькування певної групи людей). Але від більшості учнів можна очікувати два варіанти оцінки соціальних явищ, що відбуваються в суспільстві. З одного боку - це байдужість і апатія, у крайньому випадку - перехідний інтерес, що швидко до чого не зобов'язує. Світогляд людини з нерозвинутою моральною свідомістю обмежений її власними безпосередніми інтересами та інтересами її найближчого оточення. Події, що не торкаються цих інтересів, або не оцінюються взагалі, або ж в їх оцінюванні некритично приймаються оцінки найближчого оточення чи оцінки тих, кого молода людина вважає для себе авторитетом.

Інший варіант оцінки соціальних явищ підлітками - це той випадок, коли події безпосередньо торкаються їх життєвих інтересів або ж інтересів їх найближчого оточення. В таких випадках слід очікувати різкої поляризації оцінок, необ'єктивності, поділу на "своїх" і "чужих", агресивності і т.д.

Оцінка соціальних явищ засобами масової інформації, авторитетним для старшого школяра людьми може здійснювати вплив на становлення його моральної свідомості. Вплив цей може бути двояким. З одного боку - повне висвітлення подій, їх чесний і об'єктивний аналіз з позицій загальнолюдських цінностей, їх відкрите обговорення з підростаючим поколінням сприяє виробленню у нього власної думки, власних позицій, а тим самим - і моральної свідомості. З іншого боку - примовчування, брехня, створення "образу ворога", спроби нав'язування оцінок сприяє розвитку у підлітків цинізму і недовіри до оцінок, які їм нав'язуються, тим більше, що в сучасних умовах тенденційність інформації і односторонність оцінок у багатьох випадках досить швидко викриваються (1, 209).

Якщо простежити зв'язки між оцінкою соціальних явищ і моральною поведінкою підлітків, то вони виглядають наступним чином: чим нижчий рівень розвитку моральної свідомості підлітків, тим вища схильність до

аморальних форм поведінки; стереотипність в оцінці соціальних явищ, навіюваність і піддатливість чужим оцінкам цих явищ, які виходять з боку авторитетних для дітей джерел (з врахуванням того, що офіційні джерела і засоби інформації далеко не є для школярів найбільш авторитетними) чітко корелюють з аморальною поведінкою. Тому адекватна оцінка дитиною соціальних явищ виступає важливим критерієм її морального розвитку.

Якщо узагальнити сказане, то можна констатувати, що при розгляді процесу оцінки підлітками соціальних явищ, слід враховувати два головні фактори:

1. Підліток потребує чітких і стабільних соціальних уявлень, за допомогою яких можна усвідомити явища оточуючого світу і побудувати "Я-концепцію". Якщо традиційні виховні інститути не можуть дати йому таких уявлень, він шукає їх у групах ровесників, неформальних об'єднаннях і т.д.
2. Процес оцінки соціальних явищ завжди торкається особистості підрастаючої людини, спонукає її відповідати на питання "хто я?", тісно переплітаючись з моральним розвитком. Чим вищий рівень морального розвитку дитини, тим більш адекватно вона сприймає і оцінює соціальні явища та події суспільного життя.

Література

1. Асмолов А. Личность как предмет психологического исследования. - М., 1984.
2. Беличева С. Этот "опасный" возраст. - М., 1982.
3. Боровский М. Формирование понятия о другом человеке как личности. - Л., 1970.
4. Гумницкий Г. Правственный поступок и его оценка. - М., 1978.
5. Драгунова Т. Психологический анализ оценки поступков подростками // Вопросы психологии личности школьника / Под ред. Л.Божович, Л.Благонадежной. - М., 1961.
6. Залесский Г. Психологические вопросы формирования убеждений. - М., 1982.
7. Рыбакова Н. Моральное сознание и поведение личности. - Л., 1972.

МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ В СІМ'Ї ЯК АСПЕКТ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДРОСТАЮЧОГО ПОКОЛІННЯ

Сімейна педагогіка є складовою частиною цілеспрямованого, планомірного і систематичного формування всесторонньо і гармонійно розвинутої особистості. Відомий той факт, що дитина не народжується особистістю, а стає нею у процесі соціалізації - засвоєння досвіду трудового і суспільного життя. Отже, основним завданням сімейного виховання є підготовка підрастаючого покоління до життя в суспільстві. Воно передбачає наявність основ розумового, морального, громадянського, естетичного, фізичного розвитку особистості.

Важливою є роль сім'ї як фактору морального становлення людини. Суть морального виховання полягає у формуванні в дитини системи відношень до суспільства, інших людей, самої себе. А сім'я як певна соціальна спільнота, акумулює в собі всю сукупність цих зв'язків і відношень. З перших місяців життя дитини в сім'ї закладається необхідна основа її морального становлення, яка визначатиме майбутню моральну позицію особистості, її індивідуальність.

Розвиток становлення дитини як особистості визначається тим реальним життєвим оточенням, в якому вона перебуває. І психолого-педагогічний сепс тут полягає в тому, яке місце займає дитина у реальному спілкуванні, у взаємодії з близькими, з батьками, іншими членами родини у перші і наступні роки життя. Адже саме в сім'ї, завдяки конкретним взаєминам, взаємодії з близькими, рідними людьми у дитини поступово формуються відповідні ціннісні орієнтації, самосвідомість, а потім - найважливіші системотворчі структури особистості.

Одним із важливих чинників, які справляють значний вплив на формування стосунків дитини у сім'ї, є певні взаємини, відповідний стиль су-місної життєдіяльності всіх її членів. Завдяки взаєминам, що виникають на основі кровної спорідненості членів сім'ї, такі почуття як вірність, симпатія, любов, кохання зумовлюють інтимність, довір'я у стосунках, міцність сімейного вогнища. Завдяки цьому сім'я є тим виховним соціальним інститутом, який визначає напрям розвитку особистості дитини (1, 5).

Якщо говорити про педагогічні здібності батьків, то до найважливіших з них треба віднести емоційно-комунікативну діяльність, уміння налагоджувати внутрішньосімейні взаємини і, найголовніше, встановлювати правильні стосунки з дітьми.

Для формування життєвих ставлень дитини важливими є передусім відносини між самими батьками, оскільки вони відображають загальну атмосферу сімейних стосунків, спрямованість життєдіяльності сім'ї, її моральне середовище. Сім'я, де відсутня доброзичливість, поступливість, взаємодопомога, турбота і співчуття, де мають місце незгоди і сварки між батьками, приречує дитину на постійну нервову напругу, неорганізовану поведінку, настороженість, страх, які можуть закріпитись у вигляді негативних рис характеру, сформованих життєвих позицій, а у підлітків викликають зневіру у батьківському авторитеті, який є одним з умов утворення і підтримки емоційно-позитивного відношення дітей до людини, яка висуває моральні вимоги.

Важливе значення для формування у дітей правильних стосунків з дорослими мають також взаємини між їх батьками і дідусями та бабусями. Шана батька й матері до своїх батьків часто стає реальною моделлю ставлення до них їх власних дітей. Турбота, повага кожного члена сім'ї незалежно від віку і статусу в сім'ї викликають у дитини розуміння і глибоке усвідомлення того, що людина - найбільша цінність.

У системі внутрішньосімейних відносин і спілкування не менш важливу роль у формуванні ціннісних орієнтацій відіграє ставлення дорослих, передусім батьків, безпосередньо до самих дітей. Таке ставлення, на думку М.Борншлевського, визначається двома основними чинниками - любов'ю і соціальним обов'язком. Лише за умови розумного поєднання любові і соціально-моральної відповідальності за виховання своїх дітей можливе успішне формування в сім'ї повноцінної в моральному відношенні особистості.

Любов матері, батька до своїх дітей є глибоким і стійким почуттям, в якому тісно переплітаються природні і соціальні принципи. Гармонія природного і соціального в любові батьків до дитини - одна з невідмінних умов їх сприятливого впливу на розвиток особистості дитини, на її зростання як повноцінної, здатної до самостійного життєвого вибору особистості. Проте більшість батьків стоять на найбільш ідеальній з точки зору педагогіки позиції: беззастережна віра в кращі якості дитини, повний аванс довіри до результатів виховання, впевненість у світлому і прекрасному майбутньому своїх дітей. Ця віра змушує їх пояснювати кожен крок дитини в кращий для характеристики її моральних якостей

бік. Вона формує у батьків своєрідну психологічну установку, яка провокує батьків фіксувати в пам'яті і почуттях (часом несвідомо, стихійно) все, що підтверджує їхню ідеальну модель, і відкидати те, що не вписується в її рамки. Дивно, але чим сильніша і емоційніша батьківська любов, тим більша небезпека сприймати бажане за дійсне (2, 104-105). Доцільним тут буде розкрити три різновиди "потворної" любові, на які вказував В.Сухомлинський: любов замилювання, любов деспотична і любов відкупу. У першому випадку батьки, сліпо захоплюючись своєю дитиною, створюють умови вседозволеності і втрачають нитки управління ними, їх розвитком. Деспотична любов базується на переконанні, що покарати дитину зайвий раз не завадить, а сльози, страх і сліпий послух дітей такі батьки вважають досягненнями у вихованні. Любов відкупу також базується на заблудженні, ніби обов'язок батьків зводиться тільки до того, щоб забезпечити дітей їжею і одягом. В таких сім'ях дітям бракує емоційних контактів, їх моральний світ спустошений і знедолений (3, 139-144).

Отже, сліпа, надмірна любов потурає у всемоу приводить до зростання черстої, егоїстичної натури, спричиняє безініціативність, несамостійність, спотворене уявлення про взаємини людей. А це означає, що ускладнюється процес соціальної адаптації як у останні роки життя, так і в наступні періоди. Проте і надміру суворе ставлення батьків до дитини, насильство, примус, погрози і беззастережні вимоги по-різному, але завжди негативно впливають на дітей.

Виникає запитання, які ж стосунки з дитиною найефективніше впливають на формування у неї суцільно цінних життєвих ставлень, визначають її сучасне та майбутнє як члена сім'ї, а водночас і як члена суспільства, громадянина? Зупинимось на тих принципах і факторах, без яких неможлива жодна вільна від викривлень педагогіка і які покладені в основу сімейного, зокрема морального виховання. Так, Ш.Амонашвілі вважає такими принципами: вільний вибір дитини (дитина народжується вільною, вона не повинна піддаватись обмеженням ззовні; тільки вона сама може себе обмежити); прагнення дитини подорослішати; вбачання в дитині особистості (для батька дитина повинна стати не сином, а товаришем, братом, однодумцем, щоб уникнути конфлікту поколінь) - (4, 26). За М.Борншлевським - це однаково справедливе ставлення до всіх членів сім'ї; єдність вимог до дитини з боку дорослих; доступність вимог; врахування вікових психологічних особливостей дитини та її наявних потенційних можливостей; повага вихователя до особистості дитини; зваження на такий факт, як прагнення дитини до самостійності й активності; уміння

зрозуміти внутрішній світ дитини, проявити увагу до її переживань, інтересів; ідентифікація дорослого з дитиною; оцінка дій, вчинків і результатів діяльності дитини (оцінюючи поведінку, ми допомагаємо їй розібратись у соціальній важливості її вчинків і таким чином прилучаємо до моральних цінностей суспільства, розширюємо її уявлення про добро і зло, застерігаємо від конфліктів з оточуючими, допомагаємо засвоїти моральні норми).

Серед факторів, які найбільш ефективно впливають на моральне формування особистості в сім'ї дослідники виділяють такі: власний приклад батьків, їх суспільне обличчя і авторитет; спосіб життя в сім'ї, її устрій, традиції, внутрішньосімейні відносини, емоційно-психологічний і морально-етичний клімат; культурно-освітній рівень батьків та інших дорослих членів сім'ї; ступінь відповідальності дорослих за виховання дітей, морально-побутові умови, професійний досвід батьків та ін. Одночасно абсолютизація будь-якого з них, недооцінка того чи іншого фактору суттєво позначаються на виховних можливостях сім'ї в цілому, що в кінцевому результаті робить сім'ю нездатною виховувати. Оцінюючи потенційний рівень і реальну міру батьківського впливу треба бачити і інші автономні фактори. Л. Орбан вважає такими вік і стать дитини, специфічні особливості трансмісії культури між поколіннями у даній спільноті, у даній історичний період (беруться до уваги відмінності в умовах життя і ціннісних орієнтаціях покоління батьків і покоління дітей); ефект зустрічної ролі доповненості, коли підліток має перед очима гарний батьківський приклад, але не виробляє в собі відповідних навичок через те, що сім'я не має потреби, оскільки батьки роблять все самі (5, 43). Подібні фактори, які обмежують ефективність батьківського впливу на моральне становлення підростаючого покоління, існували завжди і на даний час потребують досконалиго вивчення.

Вклад сім'ї у моральне становлення особистості стає особливо відчутним у сучасний вік політичних, соціальних, економічних перетворень, коли інтелектуалізація і раціоналізація людських взаємовідносин і форм суспільного життя досить помітні і загрожують однобоким розвитком індивіда, його емоційно-моральною недостатністю. Віддаючи данину сім'ї, як важливому інституту становлення, не можна не бачити, що в сучасних умовах вона не завжди і не у всьому може сформувати певні моральні орієнтири, які б відповідали реальним, загальноприйнятим нормам поведінки, умовам і вимогам життя, тобто сприяти процесу морального становлення дитини, входження її у соціальний світ дорослих. На

фоні росту алкоголізму, наркоманії, злочинності, однаково як безробіття, поганого матеріального забезпечення значної частини населення, зневіри у власних силах сильно ускладнюються внутрішньосімейні відносини, сім'я стає нестабільною і, як результат, - суттєво страждає моральне становлення дітей. Очевидно, що моральне виховання в сім'ї потребує певного коректування, приведення у відповідність до моральних завдань, які суспільство ставить перед іншими соціальними інститутами виховання, зокрема школою, що в свою чергу є можливим за умови розширення шкільного морального середовища.

Безперечно, батьків треба готувати до реалізації завдання з морального виховання дітей. Це можливо здійснити через такі чотири напрями роботи з батьками: етично-педагогічна просвіта батьків (допомагає батькам піднятися до рівня сучасного розуміння завдань морального виховання); інформація про цілі морального виховання і методи його організації в школі, а також про ступінь моральної вихованості підлітків; залучення батьків до шкільного життя, включення їх у систему моральних шкільних відносин; контроль за реальними моральними відносинами у сім'ї та їх зміна з метою морального виховання підлітка. Ці чотири напрями і сприяють тому, що сімейна життєдіяльність дитини у відповідності з шкільною життєдіяльністю стає моральною. І взаємовідносини в сім'ї, і ставлення до дітей в сім'ї, і виховні впливи на них дорослих - все узгоджується із впливом шкільним. Вказані напрями з коректування сімейного морального виховання мають свої відповідні форми роботи з батьками. Так, етичне і педагогічне просвітництво реалізується через лекції, заняття, бесіди на батьківських зборах, також через рекомендовану етичну і педагогічну літературу, телевізійні передачі, суспільно-ідеологічну пресу. Залучення батьків до шкільного життя проходить через участь батьків у виховних заходах, справах колективу, допомогу батьків в організації шкільного життя, проектувану педагогом школи, організацію силами батьків окремих колективних справ школярів.

Інформація про систему морального виховання в школі і моральне формування стосунків між підлітками здійснюється такими формами, як батьківські збори, індивідуальні розмови, записки-характеристики, засідання батьківського комітету, прохання, завдання, доручення, організовані через дітей. Розмаїття форм сприяє розвитку інтересу у батьків. Однак, інформація повинна бути однаково доступною для батьків з різним рівнем освіти, педагогічно грамотною і етично правильною.

Методично найскладніший напрямок - організація контролю за сімейним вихованням і вплив на окремі сім'ї у їх виховній системі. Твори учнів, анкетування, індивідуальні зустрічі з батьками вдома і в школі, відвідування сім'ї батьківським комітетом - все це дуже тонкі моральні і педагогічні форми впливу. Але за умов наявності вище перелічених форм, вони мають свою силу і дають результат. Деколи саме вони і вирішують результат кардинальної зміни моральної атмосфери в сім'ї.

Вказані вище форми роботи з батьками реалізуються і мають педагогічний ефект тільки в тому випадку, коли виховним впливом охоплені всі батьки через постійний зв'язок із класним керівником. Ні в якому разі не повинно мати місце встановлення такого зв'язку тільки через неуспішність підлітка і його "поведінки" в школі. Останнє дискредитує взагалі всі способи зв'язку сім'ї і школи.

Особливу роль у зміні морального мікросередовища, у коректуванні відносин з дітьми і системи їх морального виховання повинен відігравати педагогічний батьківський всеобуч, створений при відділах освіти. Він повинен охоплювати дві ділянки у підготовці батьків: методики сімейного виховання і морально-змістовну, направлену на розвиток соціальних відносин самих батьків, на культивування їх власних моральних відносин і підвищення рівня усвідомлення батьками якісної сторони моральних норм і принципів суспільства. Щодо тематики лекцій, практичних і семінарських занять, вона повинна визначатися відповідно до соціальної і психологічної ситуації розвитку дітей: зміцувати повідомлення про нові психологічні особливості, притаманні новому віку школяра; відмічати те нове, що з'являється у житті підлітка-школяра з приєднанням його до того чи іншого соціального оточення (молодіжні групи, організації); враховувати природньо-географічну ситуацію розвитку, зазначаючи потенціал морального впливу окремих періодів в житті дитини. Робота всеобучу забезпечить батьків необхідною інформацією, змінить моральну культуру батьків, навчить їх дивитись по-іншому на своїх дітей, удосконалив їх моральні відносини.

Ще однією формою етично-педагогічного впливу є батьківські збори. Дана форма універсальна за своїми функціями: вона поєднує в собі і контроль за моральним вихованням, і педагогічну просвіту, і залучення батьків до шкільного життя, і, зрештою, коректування сімейного виховання. Момент проведення зборів батьків є моментом їх включення в реальні моральні відносини, які культивуються в школі. Атмосфера батьківських зборів, зустріч батьків, загальний тон у ставленні до них на

рівні високої моральної культури, висловлюване ставлення до дітей - обережне, поважне, оптимістичне, - і тверде доброзичливе коректування їх поведінки створюють загальне позитивне ставлення до школи, що в свою чергу передається дітям і впливає на настрій середовища. Таким чином, шкільне моральне середовище розширюється, знаходить у сім'ї своє продовження, забезпечуючи єдність моральних впливів, значення яких насамперед полягає в тому, що моральні норми в уяві підлітка починають набувати загально-соціальний характер, втрачаючи конкретну персоніфікованість.

В умовах відродження української держави, культурного і духовного відродження нації сім'я, як невід'ємна частина суспільства повинна бути міцною. Там, де в сім'ї панує злагода, подружжя повніше і натхненніше працює і на ниві українського відродження. Питання любові, створення сім'ї, сімейних відносин, духовної близькості, єдності поглядів на сімейне життя, процеси українського національного відродження, народні традиції і звичаї, свята, обряди, символи, атрибути повинні займати важливе місце в системі педагогічного всеобучу, діяльності громадських організацій (6). Завдання реальної допомоги кожній родині у вихованні дітей в любові до розумової і фізичної праці, формування у них високих національних почуттів і моральної якості громадянина стоїть на даному етапі і перед педагогічною наукою.

Література:

1. Борисевский М. Семейное воспитание как гарант морального становления личности // Початк. шк. - 1995.- № 4.
2. Белкин А. Ситуация успеха. Как ее создать: Кн. для учителя.- М., 1991.
3. Сухомлинский В. Батьківська педагогіка.- К., 1978.
4. Амонашвили Ш. Психологические основы педагогики сотрудничества: Кн. для учителя. - К., 1991.
5. Орбан Л. Становление личности.- М., 1992.
6. Луцик Д. Роль української сім'ї у відродженні національної школи // Франк. криниця.- 1992.- 6 лют. (№ 6).

ВПЛИВ СУЧАСНИХ ІНСТИТУТІВ СОЦІАЛІЗАЦІЇ НА ПРОЦЕС МОРАЛЬНОГО СТАНОВЛЕННЯ ПІДЛІТКІВ

Сучасний етап суспільного розвитку характеризується радикальними змінами, направленими на вихід суспільства із глибокої кризи. Великі зрушення проходять у суспільній свідомості. Вона стала відображати процес осмислення і введення в життя нових економічних, політичних і моральних реалій. У суспільній свідомості появилися такі риси, як динамічність, критичність і правдивість в оцінках і визначеннях. Замітно зросла роль гуманістичних начал у свідомості людей.

Але сучасний суспільний розвиток характеризується і нестійкістю, великою кількістю орієнтацій і установок, які проявляються у сфері морального становлення особистості. Відбувається процес переосмислення минулого. На цьому фоні виникає стан когнітивного дисонансу, коли система складених у людей уявлень, моральних норм і правил вступає у конфронтацію з новою інформацією, з новими діями і вчинками, які не вписуються у систему. Ломка ідеологічних штампів і стереотипів, виявлення невідомих сторінок у нашій історії здійснюють сьогодні неординарний вплив на свідомість людей: від оздоровлення суспільно-політичної, морально-психологічної атмосфери, до заперечення багатьох попередніх, у тому числі й позитивних, цінностей суспільного досвіду, традицій попередніх поколінь. На фоні цих суттєвих перемін, що відбуваються у нашому суспільстві, особливої уваги заслуговує проблема становлення особистості сучасного підлітка, її психологічні особливості. Як у такій кількості різних негараздів, спокус, інформації відбувається процес становлення особистості підлітка? Які його психологічні особливості?

Підлітковий вік - один із найбільш чутливих періодів особистості, коли індивід стає особливо чутливим до відповідних соціально-психологічних і психолого-педагогічних впливів. При неадекватному реагуванні соціального оточення на внутрішні можливості, потенції людини, у особистості виникають негативні соціально-психологічні новоутворення, небезпечні для дальшого становлення. Акселерація фізичного і психіч-

ного розвитку особливо помітна в цей період. Підлітки у останні 20-30 років розвиваються прискореним темпом, стають більш сильнішими, високими. Статеве дозрівання починається тепер на півтора-два роки раніше, ніж декілька десятиліть назад. Це стосується і психічного розвитку, особливо можливостей інтелекту, деяких особливостей пам'яті, рівня політичної і громадянської зрілості і т.п. Підлітковий вік стає віком формування світогляду, моральних переконань, принципів і ідеалів, системи оціночних суджень, якими підліток починає керуватися у своїй поведінці.

З точки зору психології "соціальне і психічне становлення особистості не обмежується якимось відповідними відрізками часу. Воно відбувається на всіх етапах життєвого шляху людини" (2, 8). Одним із таких етапів є підлітковий період. В міру становлення ростуть цілісність, інтегрованість психічної організації особистості, посилюється взаємозв'язок різних властивостей і характеристик, накопичується нова потенційна можливість, розширюються і поглиблюються зв'язки особистості з оточуючим світом, людьми. Таким чином, проблема становлення особистості підлітка - це проблема суспільного способу її життєдіяльності, утримуючого в собі можливість її розвитку.

У своїй інтерпретації категорії "становлення" ми виходимо із її розуміння у конкретно-емпіричному сенсі, що означає весь спектр конкретно-історичних детермінацій життєдіяльності індивіда (в даному випадку підлітка) і тих суспільних умов, у яких протікає процес засвоєння відповідної системи знань, норм і цінностей і активного відтворення ним соціально-морального досвіду (1, 24).

Підліток, як і всі люди, стає включеним у різні соціальні системи, кожна з яких здійснює на нього системуючий вплив. Необхідність для людей як соціальних істот вступати у взаємовідносини один з одним, із навколишнім середовищем зв'язує в єдине ціле два процеси: вплив на зростаючу особистість оточуючих її відносин і середовища і вплив на них самої людини. Соціальне в даному випадку не суперечить біологічному, бо "всі вищі психічні функції по суті інтеріоризовані відносини соціального порядку, основа соціальної структури особистості. Їх склад, генетична структура, спосіб дії, - одним словом, вся їх природа соціальна" (4, 198).

При виявленні факторів, які впливають на процес становлення основ психологічної зрілості сучасного підлітка, слід виходити із розуміння

діалектичної єдності об'єктивного і суб'єктивного, при якому перше є важливим, а останнє - суттєвим. Дана логіка дозволяє виділити власне соціальні фактори, що характеризують соціально-економічні умови існування суспільства в цілому і мають непрямі впливи на досліджуваний процес; соціально-педагогічні і психолого-педагогічні фактори, що діють у сфері виховання і проявляються у ціленаправленому психолого-педагогічному впливі на зростаючу особистість вчителів, вихователів, батьків; психологічні фактори, які включають різні сприятливі і несприятливі особливості психіки, організму в цілому як дорослого, так і підлітка. Вони мають як спадковий, вроджений, так і набутий характер, а також зумовлені деякими кризовими явищами вікового психічного розвитку індивіда.

Сучасне розуміння проблеми особистості підлітка і її становлення розглядається з точки зору як історичного, так і індивідуального розвитку людини. В центрі розуміння особистості стоїть ідея цінності людини, ідея пріоритету загальнолюдських цінностей. Це пояснює об'єктивну необхідність все більш послідовного утвердження принципу гуманізму в системі становлення особистості. Суть цього принципу - у постановці особистості в центр уваги сучасних інститутів соціалізації, в тому числі і таких, як сім'я, школа, позашкільні заклади, суспільні організації дітей і підлітків, різні об'єднання і асоціації.

Становлення підростаючого покоління не можна розглядати поза реальними, об'єктивними умовами, у яких підлітки живуть, поза складеннями вже соціально-моральними відносинами людини до оточуючого світу. Всяка спроба розглядати підлітка, його внутрішній, моральний світ поза характеристикою його індивідуального життя, поза життям суспільства, абсолютно безперспективна як у науковому, так і практичному плані. З самого дитинства, включаючись у систему суспільних відносин, кожна людина пристосовується до життя тієї чи іншої групи, класу, суспільства. Більш того, вона складає частину цього суспільства. Навіть самосвідомість формується лише у спілкуванні і взаємодії з оточуючим середовищем, іншими людьми.

Який же вплив мають різні інститути соціалізації на становлення особистості сучасного підлітка? Адже, методи, прийоми реалізації даної мети у кожного соціального інституту вкрай специфічні і різнопланові, деколи діаметрально протилежні, тобто мова йде про змістовну сторону їх потенціалу, особливості якої визначаються насамперед рівнем розвине-

ності окремих компонентів мікросередовища, в першу чергу сім'ї, загальноосвітньої школи, позашкільних закладів, підліткових організацій і об'єднань, сфери дозвілля.

Сім'я - реальне втілення виховного впливу на особистість підлітка. Сучасні батьки повинні бути готові до того, щоб сформувати у підлітків здатність поєднувати особисті і суспільні інтереси, вміння вибірково відноситися до цінностей, аналізувати власні вчинки і вчинки друзів, здатність самостійно формувати свої обов'язки і вимагати від себе їх виконання; вміння співчувати і співпереживати успіху або невдачі товариша; здатність до виконання моральних норм не тільки на виду у всіх, але й постійно; вміння переборювати труднощі, співробітничати і надавати своєчасну допомогу однокласникам; здатність адекватно відноситися до педагогічних впливів, що здійснюються дорослими. Засвоєння цінностей суспільства сприяють особистісні якості батьків, відкритий прояв батьківської любові, своєрідна психологічна "повернутість" до дітей, висока комунікативна культура, здатність батьків залучуватися у світ підлітка, вміння тонко відчувати емоційно-моральний стан дитини.

Характеризуючи особливості підліткового віку, слід відмітити важливість реальної потреби підлітка у спілкуванні: із ровесниками і дорослими. Однак, як показують психологічні дослідження, ця потреба у сім'ї реалізується досить слабо. Зближенню батьків з дітьми, тісному їх спілкуванню перешкоджають, в першу чергу, характер способу життя, співвідношення духовних і матеріальних потреб, відсутність психолого-педагогічних знань, гострий дефіцит часу. У деяких сім'ях духовні зв'язки у спілкуванні досить часто підміняються матеріальними турботами: головне - нагодувати дитину, одягнути, взути. Діти у таких сім'ях живуть в атмосфері постійного духовного голоду. Не бачачи зі сторони батьків співчуття, співпереживання, уваги до свого внутрішнього світу, підліток починає поступово черствіти, що проявляється у ставленні до близьких, друзів, вчителів і свідчить про серйозну проблему, пов'язану із оптимізацією моральної атмосфери сім'ї.

Не менш важливим інститутом соціалізації, де відбувається процес становлення особистості сучасного підлітка, є школа, де навчально-виховний процес володіє великими можливостями і розглядається як засіб засвоєння підлітком тих знань, які необхідні для формування і розвитку особистості, її професійного і морального становлення.

Різні точки зору на проблему розвитку і виховання в цілому породжують різні більш конкретні підходи до питань виховної діяльності школи. Звертаючись до нашої історії, не можна не помітити, яку важливу роль відводили особистості вчителя відомі педагоги народної освіти. К.Ушинський писав: "Вплив особистості вихователя на молоду душу складає ту виховну силу, яку не можна змінити ні посібниками, ні моральними впливами, ні системою покарань і заохочень. Багато, звісно, значить дух закладу, але цей дух живе не в стінах, не на листку паперу, але в характері більшості вихователів, і звідти вже переходить у характер вихованців" (10, 22-23).

Виховання, як соціальний процес передачі знань від покоління, включає в себе велику кількість зв'язків і відносин попри відносини вчителя і учня. Власне педагогічний вплив стає однією із форм навчально-виховного процесу поряд з такими, як засоби масової комунікації - кіно, театру, - чий вплив стає сильнішим, ніж слабка традиційна освіта і виховання.

Хоча збільшення числа автономних впливів на становлення особистості сучасного підлітка створило загальноосвітній школі свого роду конкуренцію, вона і сьогодні, безумовно, залишається важливим фактором, соціальним інститутом, що дає дітям систематичну освіту, маючи на них морально-виховуючий вплив. Принципи гуманізації і демократизації відкривають широкі можливості для глибоких якісних перетворень процесу навчання, посилення його морально-виховуючої функції. Гуманізація, насамперед, потребує: звернути увагу педагогів на особистість самого підлітка як вищу соціальну цінність суспільства; установки на формування особистості як цілісності, як суб'єкту суспільного прогресу, громадянина з високими інтелектуальними, моральними і фізичними якостями. Тісний зв'язок школи з оточуючим середовищем відповідає психологічному становленню індивіда особистістю, значно розширює можливості для диференціації і індивідуалізації навчання і виховання, сприяє розвитку інтересів, здібностей особистості підлітка.

В школі переплітаються різні форми соціально-психологічної інтеграції, що дає можливість здійснювати важливі етико-психологічні завдання становлення підлітків.

В міру того, як збільшується час, який проводить сучасний підліток поза сім'єю і школою, зростає питома вага інших соціалізуючих факто-

рів, які мають вплив на становлення особистості підлітка. До таких своєрідних інститутів соціалізації належать різні підліткові об'єднання і організації. Характеризуючи вплив підліткових груп і об'єднань на становлення особистості сучасного підлітка, слід врахувати міру згуртованості підлітків навколо справи, форми і методи того чи іншого формування, механізми їх впливу на підлітків і сприйняття цього впливу останніми, організаційну оформленість групи або об'єднання, тривалість існування і т.д. За мірою згуртованості навколо справи найбільш високий потенціал груп з вираженою соціально значимою направленістю. Ці об'єднання володіють багатим арсеналом методів пристосування підлітків до конкретної участі у практичних справах, що сприяє формуванню таких позитивних якостей особистості, як самостійність і ініціатива, активність і потяг до творчості, почуття обов'язку і принципівості, фізична і моральна вдаленість. Хоча засоби і методи у кожного формування специфічні, у даному випадку всіх їх об'єднує одна справа: культурно-творча, пізнавальна, історико-культурна, спортивно-оздоровча, технічна, екологічна, музична.

В цілому моральний потенціал підліткових організацій і об'єднань у значній мірі обумовлений їх безпосереднім творчим впливом в ході єдиного процесу становлення і розвитку особистості сучасного підлітка, що передбачає встановлення прямих контактів, розвиток міжособистих відносин, наявність оберненого зв'язку, конкретну спільну діяльність. Однак єдність і спільність зовсім не означають однакові шляхи вирішення тих чи інших завдань: організації і об'єднання діють, використовуючи різні засоби, форми і методи, притримуючись при цьому принципів відкритості, поваги, рівноправ'я, реалістичності.

Сфера дозвілля життєдіяльності сучасного підлітка також є важливою складовою частиною загального процесу становлення особистості. Вивчення теорії і історії питання дозволяє констатувати, що зміст вільного часу, пов'язаний із забезпеченням рекреації, завжди розкривається у конкретних видах діяльності. Заняття на дозвіллі можуть бути активними і пасивними, колективними і індивідуальними, фізичними і розумовими. Вони можуть проходити вдома і у громадських місцях. З точки зору окремої людини значення цих занять велике, бо вони включають кожного в систему культурних і духовних цінностей, служать в кінцевому рахунку цілям морального і професійного становлення особистості. Однак відбувається це лише в тому випадку, коли в основі вільного часу лежить не щось випадкове, а цільова установка, що сприяє переходу від простих

до більш складних потреб і видів діяльності, від фізичних до духовних, від пасивних до активних. Змістовне наповнення вільного часу - процес динамічний і відповідальний. Нерозвинутість конструктивних начал дозволя, відсутність його духовного наповнення сприяє перетворенню дозволя у фактор антикультури, породжує умови для аморальної поведінки.

У ряді ціннісних орієнтацій, які підлітки вибирають для вільного часу, важливе місце займає і спілкування з ровесниками. І це потрібно і можна зрозуміти. Кожна людина, в тому числі і підліток, вважаючи зміст свого вільного часу справою особистою, хоче використати його у своїх інтересах, для задоволення своїх потреб. У цьому нема нічого протисуттєвого. Проблема тут в іншому: в умінні раціонального, ефективно, з користю для себе використати час. Бездуховність збіднює світ підлітка, його інтереси, веде до деформації становлення особистості.

В цілому становлення особистості сучасного підлітка не відбувається стихійно, само по собі, а тільки в результаті активної діяльності, максимального використання всього багатства своїх зовнішніх і внутрішніх можливостей. У зв'язку з цим, успіх системи становлення сучасного підлітка полягає в тому, щоб, приймаючи складність підліткового віку як належне, максимально використовувати потенціал кожної підліткової особистості для її ж цілісного становлення.

Література:

1. Деркач А., Орбан Л. Акмеологические основы становления психологической и профессиональной зрелости личности. - М, 1995.
2. Орбан Л. Становление личности. - М, 1992.
3. Бодалев А. Личность и общение // Избранные труды. - М, 1983.
4. Выготский Л. Развитие высших психических функций. - М, 1960.
5. Винокурова С. Личность в системе нравственных отношений / Под ред. И.Жбанковой.- Минск, 1988.
6. Зотов Н. Личность как субъект нравственной активности: природа и становление.- Томск, 1984.- С. 128-129.
7. Крутецкий В. Основы педагогической психологии.- М., 1972.
8. Новикова Л. Школа и среда.- М., 1995.
9. Психология развивающейся личности / Под ред. А.Петровского.- М., 1987.
10. Ушинский К. Избранные педагогические сочинения: В 2-х т.- М, 1974.- Т.1.

АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ ПІДЛІТКІВ ДО СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ ТА МАЙБУТНЬОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ СІМ'Ї

Актуалізація проблеми підготовки молоді до сімейного життя обумовлена численними об'єктивними і суб'єктивними факторами. Аналіз цих факторів вимагає ретельного наукового міждисциплінарного вивчення і обов'язкового врахування в процесі соціалізації підлітків у сфері сімейного життя.

У вітчизняній психології загальноовизнаним є положення про те, що сім'я відіграє вирішальну роль в процесі підготовки підростаючого покоління до подружнього життя, формує систему цінностей і моральні установки, виступає інститутом інтимної соціалізації. Це зумовлено перевагами, притаманними тільки сім'ї, такими як: безпосередній досвід життя в сімейному середовищі із засвоєнням соціальних ролей, навичками міжособистісного спілкування, довготривалість і глибина взаємодії всередині сім'ї. Зазначені фактори дають підставу стверджувати, що сім'я для підлітка - реальна діюча модель групи, від якої він відштовхується в своїх поглядах, мріях, планах на своє майбутнє подружнє життя.

Одним із об'єктивних факторів, що обумовлюють проблематику соціалізації підлітка в сфері сімейного життя є *дестабілізація сім'ї*, як структурної суспільної одиниці. Можна виділити наступні причини нестабільності:

- поглиблення "традиційної" внутрішньої проблематики сім'ї, яка пов'язана зі станом здоров'я членів сім'ї, їх психофізіологічними індивідуальними особливостями, з відсутністю культури міжособистісного спілкування в межах родини;

- проблеми, обумовлені об'єктивним суспільним розвитком нашої держави, суттєвими трансформаціями у всіх сферах життєдіяльності соціуму (економічній, політичній, демографічній, культурній і т.д.). Зовнішні об'єктивні процеси значно поглиблюють внутрішню проблематику сім'ї.

Тиск внутрішніх та зовнішніх проблем приводить до нестабільності сім'ї: збільшення кількості розлучень, утворення неповних сімей, падіння рівня народжуваності. Деякі з соціологів вважають благополучною тільки кожну четверту сім'ю; на їх думку 3/4 всіх шлюбів розпадається через невідповідність молоді до сімейного життя (2, 48).

Підготовка молоді до сімейного життя ускладнюється *відсутністю цілісної загальнодержавної політики* у сфері економіки, демографії, соціальної сфері. Вже зазначалося, що суттєва перебудова соціально-економічних відносин, трансформація системи життєвих цінностей об'єктивно ускладнюють процес соціалізації. Однак держава ще досі не виробила єдиної комплексної програми вирішення демографічної проблеми, забезпечення фізичного і психічного здоров'я нації. Вже сьогодні в Україні смертність перевищує народжуваність. Більшість українських сімей орієнтована на народження одного-двох дітей, що не сприяє процесу простого відтворення населення, а з психологічної точки зору - ускладнює процес формування і виховання особистості. Спробою врегулювати соціально-демографічні проблеми є створення Національної програми "Діти України" (в стані розробки), яка передбачає комплекс заходів на державному рівні з метою створення сприятливих умов для фізичного, інтелектуального і духовного розвитку, майбутньої повноцінної життєдіяльності та координації дій, пов'язаних з виконанням Конвенції ООН "Про права дитини" (6, 2).

Ще одна об'єктивна причина актуалізації підготовки молоді до майбутнього сімейного життя - це *поширення явища акселерації*, суттєвого розриву між фізіологічним і соціальним дозріванням.

Нижня межа фізіологічного дозрівання у дівчаток становить 11-12 років, у хлопчиків 14-15. Але в соціальному плані дитина такого віку абсолютно незріла, матеріально повністю залежна від батьків; система життєвих цінностей у неї не сформована, нестійка; дитина ще не може нести моральну відповідальність за свої вчинки. Значний розрив між фізіологічним і соціальним дозріванням обумовлює необхідність отримання дитиною вже в молодшому шкільному віці певного рівня знань з питань фізіології і психології статі, що допомогло б їй краще відчувати і розуміти себе, запобігти багатьох помилок і розчарувань.

Проблемою є і те, що сім'я, як *інститут інтимної соціалізації* не завжди виконує свої функції. Батьки через об'єктивні і суб'єктивні причи-

ни не можуть подати вичерпну інформацію з питань сімейних стосунків, міжстатевих відносин, контрацепції і гігієни, пояснюючи це тим, що їм "незручно" говорити з дітьми на подібні теми. Цей факт підтверджується результатами анкетування батьків і дітей з проблем сучасної сім'ї і підлітка, що було проведене у Черкаській, Тернопільській, Івано-Франківській областях (надалі подаються дані по Івано-Франківській області). За даними анкетування, тільки 37% дітей отримують знання з проблем взаємин між статями від батьків, решта звертаються до засобів масової інформації та літератури, яка не завжди є науковою, до друзів, старших за віком приятелів.

Крім того, ретельного вивчення і обов'язкового врахування в процесі виховання потребують такі суспільні явища сьогодення як ріст жіночої емансипації, фемінізація чоловіків і маскулінізація жінок, фемінізація процесу виховання і навчання у школі, необмежене розширення інформаційного поля, лібералізація громадської думки з проблеми статі, загострення проблеми сексуальних меншин, статевих злочинів, розповсюдження СНІДу і венеричних захворювань.

Зазначені аспекти мають далеко не епізодичний, а загальний характер. Очевидними є два шляхи вирішення проблеми підготовки молоді до майбутнього сімейного життя.

По-перше, підвищення рівня загальної, побутової культури, культури міжособистісних стосунків; підвищення рівня знань з медицини, психології, педагогіки на науково-популярному рівні серед широких верств населення шляхом видання і розповсюдження спеціальної літератури, створення циклів тематичних передач на телебаченні і радіо із залученням до їх підготовки фахівців, широка пропаганда у засобах масової інформації позитивних взірців подружнього життя, здорового способу існування. Подібні заходи сприятимуть як підвищенню рівня освіченості і утворенню певних психологічних установок у підлітків та їх батьків, так і позбавлення певних стереотипів у процесі підготовки до майбутнього подружнього життя.

По-друге, до процесу соціалізації підлітка у сфері сімейного життя необхідно залучати освітні та виховні заходи, які б забезпечили науковий міждисциплінарний підхід до вирішення проблеми освіченості з питань статі, сім'ї, шлюбу.

У 1983 році в середніх школах були запроваджені обов'язкові курси "Гігієни і статевого виховання учнів" і "Етики і психології сімейного життя". У комплексі обидва курси мали на меті сформувавши певний рівень знань учнів з питань шлюбу і сім'ї, гігієни міжстатевих відносин, культури міжособистісного спілкування, планування сім'ї, виховання дітей; виховати підлітків у дусі моральності, сформувавши готовність до створення сім'ї.

У наш час програма загальноосвітньої школи передбачає викладання тільки одного курсу "Етика і психологія сімейного життя", але в статусі вибіркового предмету, кількість годин викладання якого зведена до символічної цифри (0,5 - 2 години). Адміністрація школи самостійно визначає необхідність читання цього курсу залежно від рівня навантаження та наявності фахівців. Для порівняння слід зазначити, що в таких країнах, як Угорщина, Чехія, Німеччина програми підготовки молоді до сімейного життя створені і введені в систему навчання з початку 80-х років, і охоплюють дітей віком від 10 до 15 років, діють за принципом міждисциплінарного підходу в контексті загальної програми навчання.

В США система підготовки молоді до шлюбу, майбутнього життя здійснюється за допомогою спеціалізованих навчальних програм у середніх школах, громадських коледжах, університетах та неофіційних форм навчання, створених громадськими організаціями. У сучасні плани шкіл, незалежно від вибраної системи виховання, в тому чи іншому обсязі входить програма статевого виховання (міжстатеві взаємини, ціннісні уявлення, контроль дітонароджуваності, психологія статі, проблеми контрацепції), підготовка до сімейного життя (культура взаємин, планування сім'ї, юридичні і соціальні аспекти життєдіяльності), ведення домашнього господарства (здоровий спосіб життя, ведення господарства, догляд за дітьми, споживчі навички). Крім того, головні аспекти цих предметів висвітлюються у контексті інших програмних дисциплін і загалом займають 1/3 програмного часу (5, 46).

Непопулярність курсу була зумовлена наступними обставинами:

- абсолютно непродумана антинаукова, десексуалізована програма курсу, відповідно узагальнені теми уроків. Сімейне життя зображувалося як безстатеве, віддалене від реальності. Абсолютно не висвітлювались питання не тільки сексології, але й психології сім'ї;

- дилетанство у викладанні курсу, відсутність підбору кадрів для читання спеціалізованих тем;

- нерозроблена методологія викладання курсу;

- непродумані вікові рамки викладання курсу; він охоплював тільки учнів 8-9 класів.

Головною причиною поверхневого відношення до викладання курсу "Етика і психологія сімейного життя" є хибна стереотипна думка багатьох діячів від освіти, вчителів про те, що знання будови ядерного реактора або складання хімічних реакцій важливіше для майбутнього життя дитини, ніж знання про складний світ людських взаємин, знання про те, як зробити себе і оточуючих людей щасливими.

Частковим вирішенням проблеми стало створення науково обґрунтованого, забезпеченого спеціальною літературою курсу, який мав би на меті висвітлення тем психології особистості, міжособистісних стосунків, міжстатевих відносин з позиції психології та медицини.

Вікові рамки курсу мали би охоплювати всі вікові групи учнів загальноосвітніх шкіл.

Викладання курсу повинні здійснювати шкільні психологи із залученням спеціалістів з проблем філософії, психології, економіки, медицини, сексології.

Для дітей підліткового віку доречним було б введення у контексті курсу "Етика і психологія сімейного життя" психологічного практикуму. Це відповідає віковим особливостям підлітків, коли відбувається становлення самосвідомості, образу "Я", відкриття свого внутрішнього світу, свідомо регуляція своїх вчинків; формується вміння враховувати почуття, інтереси, бажання інших людей. Введення психологічного практикуму сприятиме розширенню і поглибленню психологічних знань, формуванню навичок опостереження та психологічного аналізу власної поведінки і поведінки інших людей, вмінню керувати своїми діями, вирішувати і попереджувати конфлікти, а головне, сприятиме самопізнанню, вдосконаленню шляхом самовиховання, тобто процесу самовизначення.

Заняття психологічного практикуму проводяться у малочисельних групах (до 10 чол.), що складаються з дітей різної статі. Але одного віку, які за результатами соціометрії відштовхують одне одного.

Форми занять: дискусія, вирішення проблемної ситуації, рольова гра, тренінг.

Пропонуємо деякі теми практикуму: "Особливості психіки підліткового віку і міжособистісні відносини", "Причини конфліктів, шляхи запобігання та вирішення конфліктних ситуацій", "Чому ми такі різні? (структурні компоненти особистості з урахуванням особливостей статі)", "Що таке "добре"? Що таке "погано"? (системи життєвих цінностей)", "Моя майбутня професія (критерії вибору)".

Теми, що пропонуються для курсу "Етика і психологія сімейного життя"

№ шп	ТЕМА	ГОЛОВНІ АСПЕКТИ
1	Як бути привабливим?	а) культура міжособистісних взаємин; б) культура спілкування; в) твій зовнішній вигляд; г) культура сексуальної поведінки;
2	Статеве дозрівання та психосексуальний розвиток особистості	а) уявлення про фізичне, психічне, соціальне дозрівання; сексуальні реакції дозрівання (поллюція, мастурбація); б) сексуальна культура та шляхи її формування; в) особливості чоловічої та жіночої сексуальності; сексуально-психологічна сумісність; г) сексуальне життя і його початок (психологічні, моральні, медичні аспекти); д) гетеросексуальні стосунки;
3	Сучасна проблематика сексуальних відносин	а) проблема сексуальних меншин (психологічні, правові аспекти); б) відповідальність за сексуальні злочини (правові аспекти); в) хвороби, що передаються статевим шляхом, "безпечний" секс і проблема СНІДу;
4	Психологічний клімат сім'ї та сумісність подружжя	а) психологічні особливості статей; б) морально-психологічні проблеми молодої сім'ї; в) сексуальні стосунки молодого подружжя; г) подружній конфлікт, його особливості та форми (причини попередження та

№ шп	ТЕМА	ГОЛОВНІ АСПЕКТИ
		розв'язання конфліктних ситуацій); д) критичні періоди сімейного життя;
5	Молода сім'я і діти	а) проблеми планування сім'ї; б) планування дітонороджуваності; в) гігієна подружнього життя, засоби контрацепції та запобігання вагітності; г) вагітна жінка. Як забезпечити фізичне і психічне здоров'я жінки і майбутньої дитини; д) аспект процесу виховання дітей у сім'ї.

Іншою складовою процесу самовизначення є професійне самовизначення - вибір майбутньої професії, становлення суб'єкта професійної діяльності, пошук певного місця у суспільному виробничому процесі, кінцеве включення себе в життя соціального цілого на засадах свого покликання і вибору своєї головної життєвої справи.

Всі складові багатогранного процесу самовизначення знаходяться у тісному взаємозв'язку. Як складова суспільної системи сфера професійної діяльності відчуває на собі вплив суб'єктивних і об'єктивних факторів, що обумовлюють зміни ціннісних орієнтирів даних сфер життєдіяльності людини.

Вплив факторів об'єктивного розвитку суспільства останнім часом підсилюється наслідками соціально-економічних перетворень сучасного українського соціуму. Зазначені фактори спричиняють невизначеність і хиткість системи ціннісних орієнтацій у сфері професійної діяльності, а також нові тенденції процесу визначення життєвого шляху.

Зміна виробничих відносин, що передбачає розвиток підприємницької діяльності, розширення приватного сектору економіки, поява нових видів виробничої діяльності сприяє розвитку нових професій і надає нового змісту вже існуючим.

Входження України у систему світового ринку, налагодження взаємовідносин з першими країнами в сфері економіки, політики, культури вимагає більш високого рівня підготовки фахівців з різних галузей (комп'ютерні технології, програмування, менеджмент, маркетинг).

Нова система відносин, що базується на засадах вільної конкуренції і ринкової економіки ставить високі вимоги не тільки до професійних, а й до особистісних якостей людини, що володіє певною професією, тобто професійне самовизначення тісно пов'язане з особистісною орієнтацією людини.

Зміна виробничих відносин спричинила визнання одних професій престижними, популярними, соціально визнаними, вагомими і повне ігнорування і занедбання інших.

Під час опитування підлітки вказали наступні престижні, на їх думку, професії: бухгалтер, юрист, лікар, перекладач, художник-модельєр, "бізнесмен". Як правило, не професії, що отримали свою актуальність завдяки реаліям сьогодення.

Особливості сучасного розвитку суспільства (зокрема економічної сфери) значно вплинули і на мотиви вибору майбутньої професії.

Згідно з дослідженнями, головним мотивом лишається відповідність вибраної спеціальності здібностям, уподобанням, можливостям підлітка. Одночасно великого значення набуває матеріальний фактор - високий рівень оплати майбутньої професії. Підліток орієнтується не тільки на престижну професію (престижність теж значною мірою зумовлена матеріальним фактором), що забезпечує певний соціальний статус, суспільне визнання і значимість власної особистості. Майбутня професія, на його думку, повинна гарантувати досягнення певного рівня матеріального забезпечення.

Суспільні відносини на сьогоднішній день формуються таким чином, що фінансово незалежна людина досягає якісно нового рівня життя, взаємин, найближчого суспільного оточення, що насамперед дає нові можливості для самовдосконалення та розвитку особистості, а вже потім задоволення загальних потреб існування.

Негативні явища сьогодення, такі, як скорочення виробництва і ріст безробіття, спричинили падіння престижності і популярності робітничих професій у зв'язку із скороченням суспільного запиту на них. Наслідком безробіття батьків є поступове відмирання такого соціального явища, як професійна династія, головним змістом якою була передача від батька до сина майстерності, навичок і секретів певної професії, любові і поваги до неї (це, як правило, стосується робітничих спеціальностей).

Цікавими є також і результати проведеної серед учнів дев'ятих класів методики "квадрат інтересів", що дозволяє визначити схильність окремої дитини до певного виду діяльності. Показним є те, що у ході проведення методики виявилось, що у дітей немає елементарного поняття про більшість робітничих професій, їх зміст. Появляється це відсутністю профорієнтаційної роботи в загальноосвітніх школах, певними психологічними установками, що формують сім'я.

Крім того виявлена тенденція надання підлітками переваги професіям соціальної сфери, повне ігнорування спеціальностей, пов'язаних з фізичною працею.

Батьки і надалі здійснюють вирішальний вплив на процес професійного самовизначення підлітка. Це обумовлене життєвим і професійним досвідом старшого покоління.

Характерною закономірністю є усвідомлення переважною кількістю батьків того факту, що від рівня освіти залежить не тільки професійна кар'єра, але й соціальний статус і майбутнє їхніх дітей.

Особливої актуальності здобуття вищої освіти набуває у зв'язку із запитамі сучасного суспільства на фахівців своєї справи, справжніх професіоналів.

У контексті процесу професійної самовизначеності постає проблема формування у дітей потреби в праці. Значну роль у цьому процесі відіграють суспільство і національне мікросередовище. Суспільство стимулює потребу в праці, насамперед, об'єктивними факторами, якими є науково-технічний процес (виробничо-технічні стимули), соціальні потреби (суспільна думка, престиж виду трудової діяльності, духовна культура суспільства та ін.). Ці об'єктивні стимули доповнюються безпосередніми, тобто дією умов, ситуацій, які цілеспрямовано впливають на особу, спонукаючи її до діяльності. Віддаючи належне суспільним стимулам формування потреби в праці, слід зазначити, що безпосереднє мікросередовище розвитку і формування особистості - сім'я, яка є первинним соціально-економічним осередком суспільства, і в цьому розумінні їй відводиться значна роль у формуванні в дітей усвідомленого, творчого відношення до праці як найпершого суспільного обов'язку.

Таким чином, маємо підстави стверджувати, що на професійне самовизначення підлітка впливають наступні фактори: стереотипи батьківського відношення до професійної діяльності і безпосереднє споглядання

професійної практики (позитивної чи негативної) батьків; нинішні орієнтації батьків у професійній діяльності.

Позитивним є врахування під час вибору майбутньої професії батьківського досвіду в професійній діяльності, але, одночасно неприпустимим є зловживання з боку дорослих авторитетом і батьківською владою в процесі професійного самовизначення без врахування здібностей і нахилів дитини.

Для виявлення шляхів оптимізації трудового виховання дітей, самовизначення в сфері майбутньої діяльності в рамках сімейного середовища, необхідний аналіз реального стану виховного потенціалу сучасної родини, факторів і умов, що здійснюють на нього як прямиий, так і опосередкований вплив.

Література:

1. Каган В. Воспитателю о сексологии. - М., 1991.
2. Кравець В. Психологія сімейного життя.- Тернопіль, 1995.
3. Орбан Л. Соціалізація особистості школяра. - Івано-Франківськ, 1996.
4. Орбан Л. Становлення личности. - М., 1992.
5. Етнопсихологічні орієнтації сімейного виховання: Навчально-методичний посібник / За ред. Л.Орбан. - Івано-Франківськ, 1996.
6. Проект Національної програми "Діти України".

УКРАЇНСЬКИЙ ХАРАКТЕР: ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ТА ГЕОПОЛІТИЧНІ УМОВИ ЙОГО ФОРМУВАННЯ

Національна і особиста гідність, почуття патріотизму формуються не лише відповідним змістом, формами і засобами виховання, але й врахуванням етнічної своєрідної психіки вихованців (1, 18). Помилка, яка привела до певної бездуховності і розвитку національного шітілізму у значної частини молоді, полягала саме в тому, що попередня виховна система нехтувала національними рисами українського народу. Недооцінка самотності того чи іншого народу рівнозначна відсутності об'єднуючого центру, стрижневої ідеї, навколо якої групуються всі інші виховні сили національного виховання.

Нам потрібно, за висловом Ю.Липи, "звільнитися від змови істориків" як чужоземних, так і своїх перепиванців, які неправильно, спотворено подавали історію землі нашої, мови нашої, культури нашої і нашого українського характеру. З такого "подання", з таких необ'єктивних оцінок велика нам кривда: "... моральної кривди не знає тільки той народ, який уміє пізнавати себе сам і сам оповідає собі власну історію та й плєкає власну культуру, а коли йому його "літеру" тлумачить загарбник, ясна річ, той тлумачитиме її за власним розумінням та баченням і на користь собі, а не поневоленому народові" (2, 5).

Сьогоднішній аналіз історико-культурних та геополітичних умов формування українського характеру, нашого національного самоусвідомлення свідчить про ряд відхилень, що сформувались у наших характерах під впливом цих умов. З одного боку вони полягають у відмові від власної гідності, у байдужості до національних цінностей і бідності національних почуттів, з другого - гіпертрофія національної психіки, вважання себе чуть не пупом землі. Ці відхилення є своєрідною реквієто на той національний гніт і те заціхання на наше національне "я", яке пережив український народ впродовж багатьох століть.

Знання національних рис характеру, психологічних особливостей українського народу необхідне для самовдосконалення кожного індивіда.

Ми розуміємо, що національний характер не є сумою характерів окремих індивідів, але духовне здоров'я нації цілком залежить від духовності, національної самоусвідомленості кожної особистості.

Подолання хиб національної психіки, особливо таких вад характеру як атрофія і гіпертрофія національних почуттів, вимагає знання причин появи цих відхилень.

Різні автори вбачають їх в різному: одні - у відсутності власної державності (Г.Ващенко); другі - в природно-кліматичних умовах (О.Кульчицький, І.Рибчин); треті - у християнстві з його елітизмом і українським барокко (Д.Чижевський) та ін.

Своєрідно чітко узагальнює причини атрофії національної психіки Г.Лозко:

а) антиукраїнська політика Московської держави впродовж кількох століть;

б) обмеження і переслідування національної культури в українському середовищі своїми ж запродавцями;

в) пригнічення національної свідомості та зосередження її на класових чи професійних інтересах;

г) зростання міського населення за рахунок сільських жителів і нівеляція їхніх національних рис, коли своя психіка втрачена, а нова не набута та ін." (3, 90).

На думку Г.Лозко, втрата свого національного образу приводить до дезорганізації всієї психіки. Тоді людині байдуже і мова, і політика, і держава. Увага зосереджується на ситості, добробуті тощо.

З іншого боку - гіпертрофія національної психіки, "поважання" себе більше за інших, зверхнє ставлення до інших народів є реакцією на образи та насильство однієї нації над іншою, формою озлоблення та несприйняття цього насильства.

Національна зарозумілість, пихатість (шовінізм) більш характерні для націй-загарбників. Українці такими ніколи не були. "Для українців, котрі довгий час самі перебували в національному ярмі, - пише Г.Лозко - навряд чи буде характерна національна пиха чи зарозумілість. Швидше навпаки - відсутність національного нахабства часто стає причиною багатьох поразок навіть кращих представників української нації" (3, 91).

На нашу думку, обидві хвороби - національна приниженість та національна зарозумілість - вибікові. Від них слід позбутися, щоб стати самим собою у своїй державі.

Сьогодні ми будуємо свій дім, у якому, як писав геніальний Т.Шевченко, своя правда і воля. В домі цьому ми пізнаємо себе в собі і в світі, пізнаємо своє внутрішнє "Я", глибше розуміємо, чому ми такі, які є ми з нашими достоїнствами і вадами. Дане самопізнання нам потрібно, щоб позбутися невільничих комплексів - відчуття неповновартості й упертості. Знання свого національного характеру - це пізнання світлого і темного у собі. Не можна творити добро, не пізнавши свого зла і не борючись з ним.

Щоб національна система виховання була більш успішною, ми маємо розуміти "Хто ми?" і "Які ми?" в радості і горі, в добрі і труднощах, в праці і на відпочинку, у ставленні до друзів і ворогів, що і як ми відчуваємо, переживаємо, як мислимо та ін. Одним словом, ми повинні знати свій характер, всі його особливості. Це продиктовано тим, що в жодній країні немає виховання "взагалі". Воно завжди має конкретно-історичну національну форму вираження. Безнаціонального виховання немає і бути не може. В даному процесі необхідно опиратися на характерні особливості вдачі українців, яка складалась століттями під впливом певних історико-культурних та геополітичних факторів та умов, у яких проходив розвиток нашого народу, української нації, кожної етнічної групи.

Виходячи саме з такого методологічного положення у "Кошпещії національного виховання", схваленої Всеукраїнською педагогічною радою працівників освіти 30 червня 1994 р., вперше звернуто увагу на необхідність мати в Україні свою систему виховання, "яка максимально враховує національні риси і самобутність українського народу" (1, 19). Відповідно передбачаються принципово нові засади, нові основи національного виховання - *народності*, як єдності загальнолодського і національного; *природовідповідності*, як врахування цілісної природи людини, її психологічних, національних і регіональних особливостей; *етнізації* виховного процесу, як наповнення виховання національним змістом, спрямованим на формування самосвідомості громадян.

Сьогодні, ґрунтуючись на значно ширшій науково-джерельній базі, яка включає в себе раніше малодоступні дослідження, що публікувались

за межами України, ми по-новому оцінюємо ті історико-культурні та геополітичні умови, в яких формувалася українська національна психіка і найбільш істотно її складова - характер нації.

Вивчення історико-культурних та геополітичних умов - справа складна і багатопланова. З потужних пластів минувшини необхідно вибрати саме те, що найбільш правдиво, об'єктивно і повно розкривало б вплив тих чи інших факторів на формування національної психіки. Тут різні автори, в залежності від свого світорозуміння, ідейних переконань і політичного спрямування, вибирають для аналізу різні фактори. Так Д.Чижевський в розділі "Український народний характер і світогляд" пропонує пізнавати формування національного характеру трьома шляхами: перший - дослідженням народної творчості; другий - вивченням найбільш "блискучих", яскравих, виразних історичних епох, які даний народ пережив; третій - аналізом психіки найбільш значних, "великих", видатних представників даного народу (4, 15-16).

Сам Д.Чижевський вивчення процесу формування українського національного характеру здійснює на основі аналізу народного світогляду і виділяє такі риси психічного укладу українців, як емоційність і сентиментальність, високу чуттєвість та ліризм. На його думку найяскравіше виявляються ці риси в естетизмі українського народного життя і обрядовості. Одним з показників емоційності є своєрідний український гумор, як вияв глибокого "артистизму" української вдачі.

Поруч з цими рисами видатний філософ визначає в українському характері певний "індивідуалізм та стремління до "свободи" в різних розуміннях цього слова". Індивідуалізм може вести до самоізолювання, до конфлікту з усім та усіма, до "розкладу усякої життєвої форми". Разом з тим, індивідуалізм може вести і веде в певних випадках, до глибоко-позитивних форм творчості і активності.

Емоційність і сентименталізм, чутливість та ліризм, індивідуалізм і прагнення до свободи доповнюються і такими характерними рисами українського характеру як неспокій і рухливість.

Такі психічні особливості українського народу склались під впливом певних історико-культурних і політичних умов. Народ відібрав для себе з історичних подій якраз те, що найбільше відповідало його вдачі, його характерові.

На думку Д.Чижевського на формування характеру української нації позначились: а) степовий ландшафт, що породжував, як море, ліс і гори, величність, а заодно і неспокій (степ як джерело вічної загрози кочівників); б) християнство з його елінізмом; в) відродження і барокко, що на українському ґрунті породили розквіт пластичного мистецтва, літератури, "декоративність", яка "цінить більше широкий жест, ніж глибокий зміст, - більше розмах і кількість, ніж внутрішню якість, більше вираз, форми вияву змісту, ніж зміст самий, одним словом - цінить більше "здаватися", ніж "бути" (4, 18).

Видно саме цим пояснюється та ейфорія, яка так швидко опановує українцями з приводу всього лиш добрих намірів, та широка жесту у гостинності; те намагання бажане видавати за дійсне, яке часто трапляється в Україні.

Стремління до "декоративності", до імпазантності приводить до певної ілюзорної пишності та "масштабності", за якою часто нема достатньої підпори. Така психологія в практичній діяльності породжує в українців "психологічний авантюризм", що має місце в житті та культурній творчості.

Історико-культурні та геополітичні умови формування українського характеру, української свідомості склались в процесі різноманітних взаємодій і взаємовідносин з іншими багаточисленними народами Заходу і Сходу, Півночі і Півдня. Саме згода і гармонія, мир, а не боротьба, є духовними цінностями українців. Українські мислителі в будь-які часи завжди намагались зайняти примирливі позиції, віддавали справедливу оцінку навіть протилежним їх думкам "Філософія серця", "плюралістична етика" (Г.Сковорода), духовне усамітнення (М.Гоголь) - це визнання за кожною людиною права на власну думку, власний індивідуальний етичний шлях.

Історико-психологічні коріння української виваженості у прийнятті рішень, толерантності міжособистих та міжнаціональних взаємин, української господарності з певною заощадливістю і заповідливістю ми знаходимо в особливостях життєдіяльності нашого народу. На його долю випало багато соціально-політичних перемін і потрясінь. Війни, зміни соціальних систем і державних укладів, зазіхання на свободу народу і його землю з боку самих різних сил - все це не могло не впливати на національну психіку і національний характер, який є безтілесним. Всі

його носії зазнавали майже однакових історико-культурних впливів і знаходились в приблизно однакових геополітичних умовах. Відповідно формувались багато в чому подібні психічні особливості національного характеру абсолютної більшості українців. Передаючись від покоління до покоління звичаєвим шляхом за допомогою звичаїв, традицій, мови, успадкуванням кращих елементів духовності, подібності у відчуженнях, співпереживаннях, мисленні, національна психіка і характер нації все більше визначаються історизмом пам'яті (теорія архетипів К.Юнга). Досвід нації - це лише матеріально-культурна спадщина, це й духовність, що проявляється в характері вчинків, способі мислення, сприйняттях, відчуженнях і переживаннях, свідомому і підсвідомому особистості і нації (збіг коливань біополя у представників одного етносу - Л.Гумільов).

Аналізуючи динаміку розвитку, становлення і спадкової передачі елементів духовності нації за допомогою звичаїв і традицій, дослідник В.Москалець робить логічно правильне узагальнення: "Чим більше членів суспільства підтримують його звичаї, традиції, ототожнюють себе з ним, тим воно міцніше, стабільніше" (5, 15).

На нашу думку такий же механізм лежить і в основі становлення національного характеру. Традиції і звичаї, що склались під впливом певних історико-культурних факторів, передають від покоління до покоління духовні цінності, ідеали.

Оформившись у XIV ст. з соціально-психологічного почуття "ми - українці", українська самосвідомість об'єднувалась навколо ідеї національного самовизначення. Протистояння владарюванню литовських князів, Польщі та Росії, а на Західних Землях і Австро-Угорщини, породжувало в характерах людей свободолобиві ідеї, протест, активність дій, а з іншого боку - пасивно-угриманський характер, очікування "правди" ззовні. Таке очікування у стані власної безпорадності, неспроможності активно діяти в боротьбі за свободу, стимулює фантазію, посилену діяльність уяви, емоційність. Внутрішня емоційна енергія і загальмованість зовнішніх дій формують інтровертизм як особливу рису характеру, що відзначається духовним пошуком, роздумами, заглибленням у свій внутрішній світ. На інтровертизм, як рису українського характеру, вказували О.Кульчицький, М.Шлемкевич, В.Янів. Сьогодні цю думку поділяють відомі вчені О.Киричук, О.Донченко, Л.Орбан, В.Москалець та ін.

Саме інтровертованістю українського характеру можна пояснити замилювано-мрійливе ставлення наших людей до природи, піклування про красу взаємини, добробут і порядність. Інтровертованість української душі і характеру проявляється і в певних особливостях української релігійності. М.Костомаров писав, що в релігійності українців домінують "... тайні роздуми про промисел, про себе, сердечний потяг до духовного, таємничого і відрадного світу" (6, 265).

Інтровертизм українського характеру, його делікатність і вразливість, швидкі перебіги у настроях під впливом певних подразників, підкреслював доктор І.Мірчук, який твердив, що українцям властива "... перевага почувань, приступність найглибшим відрухам любови, що грає провідну роль в їх духовному житті, але дуже часто це почування з якоїсь малоповажної причини перемінюється у свою протилежність, у розумово незбагненну, але чуттєво зрозумілу ненависть" (7, 18).

З останнім твердженням автора про такі різні контрасти українського характеру - від любові до ненависті - можна не погодитись, бо й сам І.Мірчук трохи нижче визнає, що "... українці в своїх переконаннях ніколи не засліплені" (там таки). Вроджену емоційність, більше того пристрастність українського характеру, як внутрішню (ендогенну) рису О.Кульчицький виводить із впливу прекрасної української землі - доброго, ласкавого, щедрого, плодючого чорнозему. На думку О.Кульчицького така земля не може не впливати на підсвідомі структури психіки тих хто на ній працює (8, 75).

В іншій праці, Кульчицький пропонує глибше вивчити геопсихічні чинники, що впливають на формування української душі "Завдяки вчуттю в краєвид долина зливається з ним унутрішньо, "піднімається уявним внутрішнім зусиллям разом з узгір'ям вгору", чи "розлигається степом", що залишає психічні наслідки, які оформляють душу" (9, 48-65).

Виходячи з такої теорії, можна говорити про певні особливості характерів "сина степу", "людини лісу", "верховинця" та ін.

Однією з історико-культурних та геополітичних причин розвитку в українському характері співчутливості, співпереживань і відчуження чужого болю як власного, того, що тепер об'єднано в поняття емпатії, є те, що сам український народ пережив багато страждань і мук. Саме той, хто пережив страждання і муки, здатний зрозуміти іншого, що потрапив у таке ж становище. Будучи протягом століть гнобленим, недооціненим,

офіційно позбавленим багатьох самостійних прав, тепер український народ такий високочутливий до всього, що діється в світі.

Значний внесок у дослідження умов формування українського характеру зробив відомий соціолог та етнопсихолог І.Рибчин.

Консолідуючись з О.Кульчицьким щодо впливу природних умов на розвиток емоційності українського характеру, І.Рибчин показує залежність психіки людей від конкретних природно-кліматичних умов, більше того, окремі відмінності в характерах жителів різних кліматичних зон він пояснює не особливостями їх життєдіяльності, як робить це більшість дослідників, а буквально впливом природно-кліматичних умов та особливостями пори року. Низинно-степове дозвілля стимулює, на його думку, почуття піднесення і розширення власного "Я" до безмежності. Літня спека та морозна зима позбавляють степ чарівності і розвивають тугу, сум, пригніченість, самотність, тривожність. Звідтіля - апатія, індивідуалізм, невідпорядкованість.

Як і О.Кульчицький, І.Рибчин вважає, що м'якість і лагідність характеру мешканців українського лісостепу обумовлена м'якими формами залитих сонцем дугів. Звідсіля - інтимне ставлення до природи, доброзичливість стосовно інших.

Децо інший характер, на думку І.Рибчина, формується під впливом лісів. У жителів лісової зони розвинута романтичність, гармонійне співжиття з природою, що знаходить свій вияв у народній творчості, орнаментах художніх виробів, близьких до природи фарбах і звуках, "...характеризується сумовитістю та релігійним настроєм з уваги на понурій, темний вигляд тих лісів і гущавин" (10, 21-22).

Ряд особливостей характеру жителів Карпатських гір І.Рибчин пояснює різноманітністю гірських краєвидів, буянням барв та світло-тіней. Для таких умов не характерна апатія, туга, затяжна меланхолія. Тут швидкий танок, дотепна коломийка, гострий гумор, весела пісня, колоритне різьб'ярство, барвиста вишиванка.

Емоційна імпульсивність і динамізм, житерадісність і пристрастність мешканців гір, особливо гуцулів, на думку І.Рибчина, безпосередньо впливає з "жахливо-величного, динамічного виладування стихій гірської природи" (10, 27-28). Децо по-іншому пояснює окремі особливості українського характеру В.Янів. Їх коріння він шукає в селянськості української нації, способі господарювання та життєдіяльності. Так індивідуа-

лізм, як характерну рису українців, він виводить з намагання до свободи, самостійності, як у господарюванні, так і у власних вчинках. Це намагання самовияву часто приводить до небажання коритися волі іншого. Українець - людина з складним відчуттям свого "Я", але переборюючи багато труднощів до цього самовияву, він сам стає чуйним, кордоцентричним (сердечним), співчутливим до долі ближнього. Характеру українця властиве всепрощення, непам'ятання зла.

Аналізуючи етнопсихологічні погляди М.Костомарова, який основною рисою українця називає перевагу особистого над загальним (у росіяні перевагу загального над особистим), В.Янів пише, що в українців "виразна ворожість до всякого колективізму" (11, 9-10). В іншому місці цієї ж книги В.Янів стверджує, що українець - це людина "малих гуртів", в які він безпосередньо вростає" (11, 90). Він добре розуміє сім'ю, братство, громаду і мало "великі спільноти".

Одночасно ті ж історико-культурні та геополітичні умови формували в характері українців і такі риси, як дух бунтарства проти несправедливості, який "скріплюється ще й тенденцією до анархізму, помсти, але який є ушляхетнений ідеалом визвольної боротьби" (11, 89).

Говорячи про належність українського народу до "індивідуалістичного культурного циклу", В.Янів пише: "Українець заглиблений у собі і, маючи відчуття гідності, він прямує до повалення всяких обмежень особистої свободи, в тому числі до нівеляції соціальних перегород. Неохота коритися волі іншого йде так далеко, що комплементарне прямування до самовияву - нахил підпорядкуватися - в українця з природи слабо розвинений". Тут же автор пояснює основну причину цього анархізму, розкриває історичні умови його формування "Ця остання властивість характеру (неохота коритися волі іншого - О Х.) ще більше поглибилася у результаті століть неволі, коли творчий спротив набирив прикмет чесноти" (11, 203) - (підкреслення наше - О Х.)

Історична боротьба проти насильства над собою, над нацією, намагання до рівності з іншими народами породили і закріпили індивідуалістичний код цінностей, характерний українському народові. Він стимулює мотивацію досягнень, особисту незалежність, впевненість, потребу опиратись лише на свої сили.

Українському народові властива індивідуальна форма цілепокладання та особиста відповідальність за наслідки реалізації цілей. Це явище

прогресивне, бо воно є передумовою появи людини, здатної до свідомого створення нового громадянського суспільства.

Український індивідуалізм певною мірою поєднує нас з індивідуалістичною Європою, але, перейшовши межі, веде нас до анархізму. “У владі українського народу переважає особиста воля” - зауважував М.Костомаров понад сто років тому.

Сучасний дослідник соціетальної психіки (психічної культури соціуму як цілісності) О.Донченко стверджує, що дійсно культура (як певна форма життя) українців відрізняється індивідуалістичністю і визнанням першості особистого над суспільним. Але, на її думку, “...між західно-європейським індивідуалізмом і українським (поки що рано говорити про духовну єдність України і Західної Європи, про включення України в західно-європейське культурне коло) є суттєва різниця, яка репрезентується в різні прагматичності і емоційності одного і того ж індивідуалізму” (12, 80).

Про український “анархічний індивідуалізм” говорив В.Липинський у “Листах”. І. Мірчук вживає термін “безмежний індивідуалізм” і додає, що в українців “Я” творить своєрідний переконливий принцип - що їх філософічне думання, їх розуміння моралі, творення певних норм, а передусім практична діяльність впливають з поняття особистості, що її обмеження відчувається завжди боляче, навіть і в інтересах загалу.

Цікаву думку про умови становлення і розвитку української індивідуальної волелюбності висловлює В.Янів у “Нарисах до історії української етнопсихології”: “В основному причину наших історичних невдач, як вони впливали з українського вибуялого індивідуалізму, можна б схарактеризувати парадоксом, що в неволі опинились ми тому, що надмірно любимо волю. В бажанні рівності і братерства ми боялися свого власного деспота, і послабшували себе внутрішньою боротьбою так довго (не виявляючи одночасно досить активності назовні), аж запанували над нами чужинці” (11, 89).

Тривала століттями неволя породила в українському характері дух опору, супротиву, ненависті. Творчий супротив чужому насиллю з одночасним обмеженням можливостей самовияву, самореалізації (в умовах невеликого життя) привели українців до певного негативного ставлення до всякої влади, до бунту, до браку послуху й дисципліни, до негативізму. “Тривала влада чужинців призвела до появи переконання, що владні

структури створені лише для пригноблення, зловживань та нечесного збагачення, тому народ не скоро може змінити їх (ці переконання - О.Х.) і повірити у те, що влада існує для його захисту і забезпечення добробуту чесних трудівників” (13, 10) пише М.Маланюк. На його думку, саме внаслідок цього з'явилась “укрита злість та облудлива покірність”, які за словами І.Франка, вели до емоційного дискомфорту та зневіри, що часто виражалась у доношництві і зрадництві. Приклад цьому, насамперед, дала значна частина української шляхти та козацької старшини, які або ополячилились, або піддалились русифікації і тим самим зробили поганий приклад для наслідування.

Після руйнування української автономії та реалізації російською монархією курсу на русифікацію й закріпачення козацтва (за неповним московським переписом 1654 року воно становило близько 50% усього населення), демократичні цінності українського характеру (хоробрість, відкритість, тяжіння до рівноправ'я та ін.) поступово “вимиваються” і слабнуть. Цей процес значною мірою підсилюється переходом або перетягуванням значної частини української еліти в російську адміністративну і культурну сфери. Так, “на зорі становлення російської академії наук серед 20 академіків 13 були українцями, вихованцями Києво-Могилянської академії. В 1775 році з 10 членів священного Синоду 9 були українці. Із 127 архієреїв Росії - 70 були українцями” (1, 19).

Чужу культуру збагачували сотні і тисячі талановитих українців, починаючи з відомих Ю.Котермака, Ф.Прокоповича, Е.Славинецького, Г.Кониського і, завершуючи, постаттями останніх століть: М.Остроградського, Ю.Кондратюка, А.Льодки, І.Пудія, В.Вернадського, не говорячи уже про таких видатних митців і педагогів, як І.Ренін, П.Чайковський, М.Гоголь, К.Ушинський та ін.

Однак повернемося до періоду деформуючих змін у характері значної частини українців під впливом політики російської імперії, яка безжалісно поглинала етноси заради розширення своєї території та сфер впливу.

Як і за “польської доби”, колишня українська старшина у своїй більшості перейняла тепер же “малоросійську свідомість” і стала найбільшим ворогом української самобутності. Як вважає дослідник В.Яворський, у психіці зрусифікованих українців панує роздвоєність. Вони, будучи за духом українцями, за формою намагаються бути росіяна-

ми. Це спричиняє нерозв'язний конфлікт між їх внутрішніми бажаннями і способами їх зовнішньої реалізації. У результаті дух не знаходить матеріального виявлення, а матеріальне позбавлене духу.

Саме під впливом історико-культурних та геополітичних умов у характері українців сформувались і такі негативні риси як пасивність, втеча від дійсності в умовах невдачі. "Брак зовнішнього успіху скріплює інтровертність українця, але рівночасно й пасивізм (знеохоту), спричиняючись рівночасно до своєрідної утечі від дійсності, до ілюзійнізму. ...Так, отже, українець настроєний, але без сили волі у прямуваннях" (11, 89): "А скільки тих зовнішніх невдач та розчарувань було! І осіли вони в характерах наших предків не тільки у формі пасивності, втечі від дійсності, але й в почуттях заздрості, агресивності..., українець не радо спричиняється до успіху сильнішого, авторитет якого мав би визнавати" (там таки).

Така контрастність рис українського характеру є відображенням суперечності та змінюваності історико-культурних та геополітичних умов, у яких він формувався. Різного роду соціальні та політичні зміни, намагання впродовж віків то боротись з негативними впливами, то притесовуватись до нових обставин породили і певну непослідовність в характерах окремих людей. Це дало підстави І.Драчу у вірші "Вердикт" написати: "...кожен українець - це троєсті музики, одне думає, друге каже, а третє робить" (14).

Певна двоїстість українського характеру є, в тому числі, і наслідком ряду історичних подій - від печенігів до насильницької колективізації, наслідком якої стало винищення сміливих та завзятих, а залишилися жити податливі, слухняні, покірливі з комплексом меншвартості і кривди.

В умовах становлення нової європейської держави - України, до нас, до нашого народу, до особливостей характеру, звичок, уподобань пильно придивляються народи інших країн. Одні намагаються об'єктивно пізнати наші сильні і слабкі сторони, інші - вишукують у нас один негатив, щоб посягти недовіру до нашого народу і перешкодити державотворчим процесам. Тому питання про те, "Які ми є?" носить не тільки психологічно-пізнавальний характер, але й державно-політичний.

Одиничні негативні особливості характеру окремих осіб і, відповідно, нетипові для всіх українців, окремими недобросовісними журналістами, публіцистами і "дослідниками" узагальнюються і приписуються трохи не всій нації. З таких писань дізнаємося, що ми простакуваті, схильні до

крутійства, дрібничкові, приземлені, намагаємось ходити манівцями і постійно геидлювати. Відповідно, робляться висновки про відсутність у нас та наших лідерів високого державного розуму, бачення перспективи, аналітичного підходу до явищ життя та ін

Не погоджуючись із вищезгаданими твердженнями, як нетиповими для нашої нації, ми в той же час мусимо визнати, що труднощі і невдачі у процесах державотворення в Україні, у здійсненні економічних реформ - це не лише наслідок розірваних економічних стосунків з іншими країнами, але й певний прояв особистостей нашого характеру - несприйняття існуючих реалій, швидке впадання в ейфорію, видання бажаного за наявне, спроба перекласти провину за наші негаразди на інших, сперечання українських лідерів "хто більше, а хто менше кладе на терези української долі" та ін

Одна з психологічних причин наших невдач полягає в тім, що ми віками недооцінюємо самі себе, недооцінюємо наші можливості і в значній мірі переоцінюємо все чуже, не наше. На ділі це приводить до намагання механічно запозичити чужі соціальні і культурні стандарти, пересадити їх на наш, принципово відмінний, український ґрунт, на наше, зовсім відмінне від них, соціально-культурне середовище

Недобру послугу вивченню нашої ментальності роблять і ті дослідники, які напускають "вченого" туману і, не будучи спеціалістами в галузі психології та соціології, допускаються надто спрощеного толкування життєво-принципових понять. Так, один із них, виходячи з найдобріших намірів - показати коріння нашого менталітету, наші позитивні якості, стверджує, що виховні ідеали "визначаються побутом і місцем проживання, складом води і повітря, особливостями сонячної і космічної радіації, характером харчування і багатьма іншими показниками середовища проживання" (13, 8).

Майже всі дослідники української ментальності не обминають таких рис українського характеру, як висока емоційність, чуттєвість та ліризм. Ці особливості нашої вдачі є божим даром, бо саме вони визначають людяність особи і є основою її творчості.

Українська емоційність є одним з архетипів (за К.Юнгом - колективне несвідоме, сумісна реакція, що проявляється в універсальних пробразках, праформах і підсвідомо визначають поведінку і мислення кожної людини) колективного несвідомого, яким, на думку О.Кульчицького, є

тип ласкавої, плودчой Землі, збагачений віковим спільним досвідом співжиття хліборобського народу з доброю ненькою-Землею.

“Ті праобрази сильно впливають на життя та зазначаються і виявляються в поетичній творчості. Архітип плудчой Землі, українсько-го чорнозему... відхиляє світосприймальні настанови від агресивної активності в напрямку м'якої, ентузіастичної забарвленості контемпліативності (пасивної споглядальності)” - пише О.Кульчицький (9, 55). Звідсіля і одне з пояснень м'якості українського характеру, відсутності явно вираженої агресивності у світовідчутті українців.

Разом з тим дехто спеціально перебільшує силу емоційного мрійництва українців і недооцінює значення раціонально-вольового компоненту нашої психіки. Аналіз сьогоденського реагування на труднощі соціально-економічного і політичного характеру значної частини людей дає деякі підстави до такої оцінки нашого характеру. Тому що замість дієвості, активної боротьби за оптимальне вирішення наболілих проблем, ми занурюємось у настрій. Не можна не погодитись з думкою академіка О.Киричука, який справедливо стверджує, що держава постає там, де сильно розвинутий волевияз, де є відповідна динаміка, яка б зуміла пов'язати рівнобіжні “або й розбіжні” змагання сильних індивідуальностей, як це ми бачимо в Європі, або там, де пасивний та байдужий загал не зміє протистояти волі деспота і коритися його волі, як це ми бачимо в Росії чи на Сході. Ми, належачи в основному до Європи, надто віддалилися від неї, щоб розвинути в собі вольовий потенціал, потрібний для побудови власної держави, але й не наблизились настільки до Азії, щоб віддати себе власному деспотові” (15, 14).

Геополітичне (окраїнне - О.Кульчицький) розміщення України народжувало у її жителів два типи характерів людей: з одного боку, потреба захисту формувала дружинницький, лицарсько-козацький тип, з насолодою ризику й бажанням активно обороняти честь, волю та віру; а з іншого, необхідність виживання в обстановці вічних небезпек, привело до втечі у приватне життя (“моя хата з краю”), власного заклеплення (“нижче трави, тихше води”, “покірне телятко дві мамки ссе”).

Якщо перший тип виділяється активністю, дієвістю, то другому характерний “відступ у себе”.

Більш як 340-річне перебування більшості українського народу в складі Російської, а потім - комуністичної імперії призвело до знищення

мужнього, “лицарського” компонента у психіці українського і збільшення притаєного, спрямованого на елементарне біологічне виживання.

Між цими протилежностями характерів - лицарсько-козацьким і угідливо-приспосовницьким - постає проблема українського характеру: екстра- та інтроверсивності вищих психічних функцій; виразної “кордоцентричності” і раціональності; переваги чуттєвості над вольовитістю

Складність історико-культурних та геополітичних умов пояснюється той факт, як пише О.Донченко, що український національний характер “...дуже складний, безсистемний і суперечливий” (12, 80). Але, не дивлячись на всі складності українського характеру, у ньому є певна постійність (константа), своя специфіка.

Постійність психологічного складу нації свідчить про її високу життєдіяльність. Приклад української діаспори в Канаді, Австралії, США та ін країнах свідчить, що український етнос не розчинився в інших етносах, не втратив своєї національної специфіки

Значний вплив у розвиток вчення про формування українського характеру вніс академік О.Киричук. Так, розглядаючи становлення і розвиток українського характеру у філогенезі (зміна психіки під впливом умов життя), він вказує на явище конвергенції (односпрямованості дії певних чинників) і дивергенції (розбіжність дії чинників) у формуванні національного характеру. Ним же детально аналізується розвиток характеру в онтогенезі (індивідуальний розвиток будь-якого організму від зародження до кінця життя). Тут О.Киричук виділяє такі внутрішні фактори-умови: спадковість, яка проявляється у формі природженої інтроверсивності вищих психічних функцій; кордоцентричності; анархічному індивідуалізму, в тенденції переваги емоційного почуттєвого над волею та інтелектом; самоактуалізації; особливості розвитку окремих психічних процесів або психічних функцій (пам'яті, емоцій, почувань, мислення, сприймання, почуттів, волі), що інтегруються у фізичному, духовному, інтелектуальному і соціальному потенціалах особистості.

До зовнішніх умов факторів О.Киричук відносить: традиції родини та родинне середовище; зміст, форми взаємодії індивіда з референтною групою, нервним контактним колективом; підколективом, засобами масової інформації та ін.

Розвиток характеру під впливом вищезгаданих чинників показує, що вирішальним фактором становлення і розвитку внутрішнього, переходу

зовнішнього у внутрішнє, об'єктивного у суб'єктивне і навпаки є власна вчинкова активність індивіда, особиста ділова, художня, трудова, спортивна, ігрова та ін. активність і багатство дійсних відношень у цих видах діяльності (15, 11-20).

Оцінюючи український характер бажано уникати його романтизації. Є в ньому багато позитивного і, на жаль, є немало негативного. Тут на думку приходять слова автора "Української Малої Енциклопедії" (1957-1967 рр.) Є.Онацького, який говорив, що кожен мав можливість спостерігати, як легко в нас люди гніваються, сердяться, ображаються, запалюються, підпадають під вплив різних демагогів, як легко вірять різним наклепам, як легко обурюються і змінюють свої політичні орієнтації.

Сказано ці слова кілька десятків років тому, але звучать, в наш політизований і швидкоплинний час, досить актуально. Ми бачимо нашу легковірність різним демагогам, спостерігаємо як обурюються і змінюють свої політичні погляди наші громадяни.

Вище вже говорилося про емоційність, доброту і щедрі пісенно-поетичну вдачу українців, нашу закоханість у природу і красу, наш, часто безпідставний, оптимізм. Однак, ці позитивні риси українського характеру при відсутності тверезого аналізу дійсного стану речей, перетворюються у свою протилежність. Дослідник А.Паламар говорить, що українець несхитно вірить у краще майбутнє лише тому, що так хочеться вірити. Дальше А.Паламар справедливо зазначає, що в українця сильний інстинкт самопіднесення. Він любить бачити себе героєм там, де героїзмом і не пахне. Йому небагато треба, аби повірити в успіх справи. Він і в праці більше керується настроєм, аніж розрахунком, а тому сьогодні готовий горні вернути, а завтра - лінуватися. Українець надто посилається на долю, Божу ласку, ніж власні сили: "Якось воно буде! Бо так ще не було, аби якось воно не було". Подібну премудрість могли нагадати лише ми, українці.

Проаналізувавши історико-культурні та геополітичні умови формування українського характеру ми прийшли до ряду висновків.

Під впливом різних факторів в українському народі сформувались такі риси характеру, як волелюбність, тяжіння до рівноправності, хоробрість, відкритість, кмітливність, винахідливість, щедрість, збереження своїх традицій і вірувань.

Демократизм характеру українців вимагав у всі часи та періоди і сьогодні вимагає демократичного устрою держави, демократичного змісту, форм і методів виховання.

На ґрунті економічних і побутових умов, і, особливо, під впливом індивідуальної і практичної діяльності у нашого народу розвинулись такі якості, як переважання розуму і почуттів, що є прекрасною основою для творчості в галузі інтелектуальної та естетичної.

Розвиток інтелекту і почуттів відбивається на активності характеру: українцеві важко визначитись у чомусь, але вже визначившись, він є виключно наполегливим у досягненні своєї мети. Тут проявляються такі риси характеру як намагання до особистої незалежності у праці, опираючись на власні сили, несприйняття насильства.

В теперішній час намітилась тенденція певної романтизації українського характеру, возхваляння його емоційно-пісенно-поетичної вдачі. Це заспокоює і заважає помічати, а, відповідно, глибоко вивчати ті зміни, часто і негативні, які розвиваються у характері значної частини українства. До них належать надмірний і часто безпідставний оптимізм, що переходить в ейфоричний стан, переживання настроєвості над тверезими розрахунками, надмірне покладання на ласку Божу та безпідставне очікування допомоги з боку, задрієність і неправильне розуміння необхідності владних структур та ін.

Геополітичне розташування України між Сходом і Заходом, сильні кількості впливи інших країн, багатокіткова відсутність власної державності породило певну різницю у характерах українців. В східних областях характер частини зрусифікованих українців відзначається простотою, грубоватістю, безапеляційною прямою, нехтуванням формою та ін. В західних характерах забагато елементів польського впливу - показна солодчавість, дволичність, сюсюкання, непотрібна і притасна хитрість та ін.

Будучи за духом українцями, але наслідуючи чужу форму, в характері українців виникає конфлікт між внутрішніми бажаннями і способами їх зовнішньої реалізації.

В оцінці українського характеру є ряд суперечностей. Так немає єдності у питаннях: індивідуалістичні чи колективістські риси характеру притаманні українцям; "вимиваються" чи розвиваються лицарські компоненти характеру українців - мужність, сміливість, розумний ризик

та ін.; які особливості впливу сьогоденних ринкових відносин та складного геополітичного становища в умовах відродження і становлення державності України на характер її населення.

КОМПЕТЕНТНІСТЬ СУБ'ЄКТІВ ДІЯЛЬНОСТІ І СПІЛКУВАННЯ КАДРІВ УПРАВЛІННЯ

Література:

1. Концепція національного виховання // Рідна школа.- 1995.- №6.
2. Шевчук В. Переднє слово // Лозко Г. Українське народознавство.- Київ, 1995.
3. Лозко Г. Українське народознавство.- Київ, 1995.
4. Чижевський Д. Нариси історії філософії на Україні.- Нью-Йорк, 1991.
5. Москалець В. Психологічне обґрунтування української національної школи.- Львів, 1994.
6. Исторические монографии и исследования Николая Костомарова.- Спб., 1863.- Т.1.
7. Мірчук І. Світогляд українського народу (спроба характеристики). Відбитка з наукового збірника. Т.3. Українського Вільного Університету у Празі.- Прага, 1942.
8. Кульчицький О. Проблематика взаємини етнопсихології і диференціальної психології релігії // Релігія в житті українського народу. - С.75.
9. Кульчицький О. Світовідчуження українця // Українська душа.- Київ, 1992.
10. Рибчин І. Геопсихічні реакції і вдача українця.- Мюнхен, 1966.
11. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології.- Мюнхен, 1994.
12. Донченко Е. Социетальная психика.- Киев, 1994.
13. Маланюк М. Ще раз про самосвідомість українців // Рідна школа.- 1995.- № 7-8.
14. Драч І. Вердикт // Літературна Україна.- 1994.- 24 листопада.
15. Киричук В. Ментальність. Суть, функції, генеза // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості.- Київ-Луцьк.- 1994.- Ч.1.

В нових умовах переорієнтації суспільних інститутів самореалізація особистості в професійній діяльності і спілкуванні буде носити інший характер. Тоталітарні системи не зацікавлені у формуванні особистості, здатної діяти демократичними методами, реагувати на критику, об'єктивно оцінювати себе та інших.

І тому професійно зрілі особистості, які б характеризувалися високими організаторськими, комунікативними, проектними, конструктивними здібностями, потрібні в сфері кадрів управління. Критеріями майстерності керівника виступають:

- усвідомлення керівником своєї діяльності, як процесу вирішення завдань,
- осмислення позиції підлеглого як суб'єкта впливу;
- уміння планувати власну діяльність і діяльність підлеглих як процес вирішення системи логічних взаємопов'язаних завдань.
- вміння знаходити правильне рішення.

В цілому професіоналізм особистості в діяльності і спілкуванні кадрів управління розуміється як її здатність до самореалізації самопродування, динамічний процес формування особистості як суб'єкта власної професійної діяльності. При такому підході дана проблема розглядається діалектично, враховуючи як операційну (психотехнологічну) сторону діяльності і спілкування, так і особистісно-мотиваційну.

Готовність дорослого до реалізації себе в управлінській діяльності представляє собою синтез тісно взаємопов'язаних структурних компонентів:

- мотиваційного (позитивне відношення до даного виду діяльності, професійні установки, інтереси, прагнення зайнятися даним видом діяльності);
- когнітивного (знання, компетентність, морально-етичні норми, професійна етика, такт, емпатія та ін.).

- гностичного (володіння способами і прийомами, набором необхідних психотехнологій);

- емоційно-вольового (володіння собою, самоконтроль, рішучість, діловитість, принциповість, творчість, ініціатива, задоволення від успішно виконаної роботи);

- оцінкового (моральна самооцінка своєї професійної підготовленості до здійснення даного виду діяльності).

Високий рівень характеризується тим, що суттєві її ознаки виражені чітко, середній - виражені в достатній мірі, низький - виражені слабо.

Високий рівень готовності майбутнього керівника до професійної управлінської діяльності і спілкування передбачає: а) теоретико-методологічну підготовку, яка сприяє оволодінню загальнотеоретичними, методичними, організаційними знаннями; б) організаційно-практичну підготовку, яка сприяє набуванню аналітичних (аналіз конкретних ситуацій, аналіз і оцінка ділової активності колективу і кожного члена зокрема, аналіз власної професійної діяльності та її об'єктивна оцінка); прогностичних (визначення основних напрямків виробничої діяльності колективу, виділення конкретних психологічних завдань з урахуванням виробничої спеціалізації колективу, вікового складу, ціннісних орієнтацій; теоретичне обґрунтування вибору засобів, методів, організаційних форм керівництва); організаторських (вибір оптимальних методів роботи, відбір засобів, стимулюючих різні види активності підлеглих; регулювання, контроль і оцінка цієї діяльності); комунікативних (здатність до емпатії, вміння долати психологічні бар'єри спілкування з колективом, прояв вміння адекватно ситуації вибрати жести, позу, міміку, проявляти вміння підтримувати спілкування, переконувати; вміння психологічно правильно розподіляти свої зусилля і зусилля колективу при виконанні певного виду діяльності; дотримання ортобіозу) здібностей, умінь, навиків.

Крізь призму психологічної проблематики висвітлюється один з найцікавіших феноменів, що вивчаються соціальною психологією, - феномен лідерства.

Явища лідерства проймають усі сторони нашого життя, які так чи інакше містять моменти взаємодії людини з іншими - у товариській чи подружній діаді, спортивній діаді, спортивній команді, трудовому колективі, неформальній групі та ін. - аж до найвищих рівнів, на яких вирі-

шуються долі народів і держав. Цю проблему досліджували Р.Стогддлі, Б.Басс, С.Аліфанов.

Опишемо деякі найпоширеніші сучасні напрямки.

На думку представників когнітивістського підходу, лідерство становить собою своєрідний "ярлик", що "навішується", тобто приписується членам групи особі, поведінка якої співпадає з їхніми потайливими і спрощеними уявленнями про лідера.

У дослідженнях інтеракціоністського напрямку головний наголос робиться на особливостях взаємодії, тобто постійного взаємного поведінкового обміну між лідером і членами групи.

З точки зору системного підходу, лідери - це індивіди, ролі яких вимагають, щоб вони контролювали дії двох та більше систем (Н.Мемфорд). Вони виконують дії, що дозволяють координувати дієвість підсистем. Це повинно підвищити рівень адаптації підсистем до ситуації.

Біхевіористичний напрямок - головне: необхідність вивчити поведінку ефективних лідерів, формалізувати її, розкласти на певні елементи, а потім навчити цим елементам інших лідерів, котрі у такий спосіб підвищать свій лідерський потенціал. До типової програми навчання, як правило, входили:

- розвиток управлінських навичок (головна мета - формування вмінь та здобуття досвіду;

- модифікація установок, тобто схильності оцінювати ситуацію та поводитися в ній певним чином;

- створення умов для стилю керівництва через заміну прийомів, засобів діяльності.

Перемігши на виборах і отримавши право на формування правлячого кабінету, політичний лідер неминуче замислюється над проблемою ефективності роботи своєї, тепер уже правлячої команди і оптимальності рішень, що нею приймаються. Головні критерії роботи команди - професійні, політичні і психологічні.

Уклавши на передвиборному етапі угоди з окремими політичними силами та лідерами, переможець мусить розраховуватися з ними керівними портфелями своєї адміністрації.

Більш важливими критеріями є критерії професійної здатності тих чи інших осіб виконувати обов'язки членів правлячого кабінету, під якими мається на увазі не тільки уряд в його класичному розумінні, але й

групу радників, колегію міністерства або регіональної управи, президію або правління політичної партії, громадсько-політичної організації тощо (4, 67).

З точки зору ефективності роботи правлячого кабінету особливої ваги набувають психологічні чинники, які виявляються через міжособистісні стосунки членів команди. Якщо не буде між ними злагоди, порозуміння, ділової морально-психологічної атмосфери, успіх роботи кабінету буде вельми проблематичним. Останній чинник може перекреслити роботу навіть і високопрофесійної, політично збалансованої команди.

Спробуємо проаналізувати особливості впливу соціопсихологічних чинників на ефективність роботи будь-якого правлячого кабінету.

Кількісний склад команди. Психологи давно довели, що найбільш оптимальною для управління і міжособистісного спілкування під час спільної діяльності є група, яка налічує сім плюс-мінус дві особи. Для нормальної роботи будь-якого колективу потрібна наявність однієї-двох осіб протилежної статі.

Дослідження англійського психолога М.Белбіна показали, що в будь-якій групі члени керівного колективу можуть відігравати не більше восьми функціональних ролей. Адаптуючи цю схему до процесу функціонування урядової команди, можна відокремити такі ролі у її складі: "Голова", "Секретар-оформлювач рішень", "Скептик-аналітик", "Організатор", "Комунікатор-видобувач інформації", "Душа команди", "Контролер-фінішер".

"Голова" - це людина здорового глузду з високим рівнем особистого авторитету, самодисципліни й вміння поставити перед командою стратегічні цілі та завдання. Досягти цього він повинен переважно не за рахунок своїх прав і влади, а завдяки такій організації роботи, при якій члени команди реалізують поставлені перед ними завдання як свої власні. Тобто вони повинні психологічно "курити", "придбати" ці завдання, емоційно та аналітично "перетравивши" їх і переконавшись у їх необхідності.

Функціями "Голови" є оточення цілей і завдань кабінету, пріоритетів його діяльності, формування порядку денного роботи команди. Він вислуховує, узагальнює думки і формує рішення остаточно й однозначно, уникаючи управління дискусією. "Голова" мусить бути прагматичним керівником, позбавленим ревнощів та інших подібних

емоцій. Він повинен добре знати свої кадри, їхні здібності та потенційні можливості, вміти розставити їх найкращим чином з метою оптимального використання людських ресурсів правлячого кабінету. Отже, "Голова" розподіляє обов'язки та сфери впливу інших членів колективу і формує стратегію, над реалізацією якої і повинна працювати урядова команда.

"Секретар-оформлювач рішень" на відміну від "Голови", який є соціальним лідером групи, є лідером у виконанні конкретних завдань. Його основна функція - надання чіткої форми діяльності команди. Він завжди стежить за тим, щоб об'єднати всі ідеї та думки в один завершений проект, який реально може бути втілений у життя. "Секретар" більшою мірою, ніж "Голова", розглядає колектив як продовження його власного "Я". "Секретар" - це апаратник, який стежить за внутрішньою роботою команди й намагається зробити її цілеспрямованою у межах стратегічної лнії "Голови".

"Генератор ідей" з усіх членів команди має найвищий рівень інтелекту та найбільш розвинену фантазію. Він є постачальником оригінальних думок, пропозицій, нових підходів, нетрадиційних рішень. Лідеру групи слід знати, що такій людині не варто доручати роботу, пов'язану, скажімо, з вичиткою документів або якимись іншими механічними справами. Творчі люди до цього мало придатні. Їхні головні завдання - запалювати вогонь, хоча часто при цьому досить часто вони здатні образити інших членів колективу, а надто коли їхні думки не збігаються.

"Скептик-аналітик". Його внесок - виважений аналіз тих пропозицій, які вже висунуті. Зрозуміло, що для цього треба мати високий рівень інтелекту і, на відміну від емоційного "Генератора ідей", флегматичний характер. У площині міжособистісного спілкування ця людина є досить таки холоднуватою, такою собі "аналітичною машиною", здатною інколи нетактовно й невчасно оцінити пропозиції інших. При вмілих діях лідера групи ці проблеми можуть ефективно нейтралізуватись.

"Організатор" має чітку спрямованість на практичне виконання завдань. Він раціоналізує виконавський процес і доводить справу до кінця. Як і лідер групи, "Організатор" має сильний характер, високий рівень самоорганізованості й упевненості в собі. Якщо ви хочете, щоб вам все "розклали на полицях", звертайтеся до нього. Дайте йому завдання, людей і ресурси, і ви отримаєте результат, якого прагнете досягти. Серед

негативних рис характеру можна виділити недостатню гнучкість, а часом і впертість, проте це аж ніяк не зменшує цінності такої людини. Вона є своєрідним помічним технологом, який, отримавши завдання “Що робити?”, знає “Як це можна і треба зробити”.

“Комунікатор - випробовувач інформації” - це своєрідний розвідник, котрий має неабиякі здібності й можливості щодо особистісного спілкування. Це саме та людина, яка приносить інформацію, нові ідеї та повідомлення про всілякі події. Вона підтримує стосунки з політиками і підприємцями, громадськістю й науковцями, і в такий спосіб запобігає рецидивам групового мислення, коли політичні рішення приймаються без урахування реалій навколишнього світу.

“Душа команди” - найбільш чутливий член колективу, який краще за інших знає проблеми своїх колег, завжди готовий прийти на допомогу. Він уміє слухати, вільно спілкується, вгамовує пристрасті, гармонізує міжособистісні стосунки всередині команди. Це яскравий колективіст, який зцементовує команду, емоційно підтримує ініціативу.

“Контролер-фінішер” зорієнтований на кінцевий результат, який любить порядок, примушує всіх дотримуватися накреслених планів і відповідної якості в роботі. “Контролер” ніколи не заспокоїться, якщо сам не перевірить кожну деталь і нюанс, не переконається, що все зроблено саме так, як треба. Він має сильний характер і загострене почуття ритму і часу, його бажання зробити все чітко і ясно, довести справу до логічного кінця вельми позитивно впливає на діяльність правлячого кабінету.

Інтерв'ю з керівниками показали, що одна і та сама людина може відігравати кілька соціологічних ролей. Скажімо, “Секретар” водночас може виконувати функції “Організатора” та “Контролера”.

Не виключена ситуація, коли функції “Аналітика” виконують кілька осіб. Та слід зазначити, що “Голова” і “Генератор ідей” повинні бути репрезентовані однією людиною, інакше команда потоне у безплідних дискусіях (8, 87).

У круг психологічних проблем, пов'язаних з дослідженням професійної підготовки, входять: вивчення задоволеності професією від курсу до курсу; аналіз впливу різноманітних факторів (психолого-педагогічних, диференційно-психологічних, в т.ч. і статево-вікових тощо) на формування професійної мотивації. Крім прямої залежності між задоволеністю професією і успішною діяльністю, існує і зворотня залежність, коли на

задоволення професійним навчанням впливають зміст, методи, міжособистісні відносини в групі та ін. При цьому слід зазначити, що якщо діагностика відношення до професії, виявлення внутрішніх причин, його зумовлюючих, становлять власне психологічну проблему, то формування відношення до професії не може вважатися лише компетенцією педагогічної психології.

Акцентуючи увагу на ролі психології в процесі професійного самовизначення молоді, Є.Клімов справедливо вважає, що ієготні зрушення у свідомості молоді неможливі без зміни реальних умов праці в матеріальному виробництві, без підвищення культури самого виробництва. Тільки такий підхід методологічно витриманий.

Задоволення професією є тим інтегративним показником, який виражає відношення суб'єкта до вибраної професії. Від професійного задоволення прямо залежить задоволення працею, хоча вона і визначається багатьма факторами. Т.Кудрявцев та ін. відзначали, що низьке задоволення професією у значній кількості випадків є причиною плінності кадрів. Крім того, від задоволення вибраною професією, рівня професіоналізму в немалій мірі залежить і психічне здоров'я людини. Низьке задоволення професією в процесі професійного навчання ймовірніше призводить і до її засвоєння на поверхневому рівні. А це, в свою чергу, викликає психічні перевантаження навіть при помірно напруженій професійній діяльності.

Відношення до професії, мотиви її вибору (відображаючи потреби, інтереси, переконання, ідеали) є надзвичайно важливими (а при деяких умовах і визначальними) факторами успішності професійного навчання. Тому принципове значення має зауваження В.Надрикова про те, що “... прийняття професії породжує бажання виконати її певним чином, породжує певну детермінуючу тенденцію діяльності”. При цьому зрозуміло, що і абсолютно розвивати інтереси та можливості навряд чи доцільно. Не випадково тому в процес прийняття професії включається аналіз як мотивів, так і власних здібностей.

Таким чином, проблема формування стійкого позитивного ціннісного відношення до професії є одним із актуальних питань психології професійного навчання. Всередині її немало невирішених завдань. Та через вимоги, які пред'являються особистості в умовах науково-технічного прогресу про манентну професійну освіту, постійне професійне удоскона-

лення, подальша розробка вказаної проблеми набуває все більшого значення.

Література:

1. Ананьев Б. О проблемах современного человекознания. - М., 1977.
2. Асмолов А. Психология личности. Принципы общепсихологического анализа. - М., 1990.
3. Виготский Л. Развитие высших функций. - М., 1960.
4. Кузьмина Н. Профессионализм деятельности преподавателя и мастера производственного обучения профтехучилищ. - М., 1989.
5. Орбан Л, Гринджук Д. Социально-психологические аспекты предпринимательства и управления. - Ивано-Франковск, 1995.
6. Психология. Словарь / Под общ. ред. А.Петровского и М.Працевского. - 2-е изд. - М., 1990.
7. Франкл В. Человек в поисках смысла: Пер. с англ. и нем. / Общ. ред. П.Гозмана и Д.Леонтьева. - М., 1990.
8. Шенель В. Управленческая этика. - М., 1989.
9. Ядов В. Диспозиционная концепция личности / Социальная психология: история, теория, эмпирические исследования. - Л., 1979.

Зміст

Вступ	3
Возняк С. Філософська україністика як чинник національного самоусвідомлення та етноїнтеграції	4
Орбан Л. Життєва перспектива особистості: акмеологічний аспект аналізу	14
Костів В. Методологічні основи вивчення моральної вихованості особи	26
Москалець В. Основа мотивації художньо-естетичної діяльності	38
Пасічняк Р. Основні фактори становлення самосвідомості індивіда	49
Юркевич Г. Психологічні механізми розвитку особистості менеджера в системі управління	56
Федик О. Психологічна готовність студентів до майбутньої професії як фактор ефективної спортивно-педагогічної діяльності	63
Фомін В. Етика самовдосконалення (за матеріалами соціологічного опитування)	69
Коропецька О. Етнопсихологічні особливості спілкування	77
Тоба М. Технологічний інструментарій ділової бесіди вчителя з батьками	85
Абдюкова Н. До проблеми розуміння і оцінки соціальних явищ підлітками	92
Романишин І. Моральне виховання в сім'ї як аспект процесу соціалізації підростаючого покоління	99
Гоян Г. Вплив сучасних інститутів соціалізації на процес морального становлення підлітків	106
Синючка Л. Актуальні аспекти підготовки підлітків до сімейного життя та майбутньої професійної діяльності в умовах сучасної сім'ї	113
Хрущ О. Український характер: історико-культурні та геополітичні умови його формування	123
Возняк Л. Компетентність суб'єктів діяльності і спілкування кадрів управління	141

Міністерство освіти України
Прикарпатський університет імені Василя Стефаника
Філософський факультет

Наукове видання

Збірник наукових праць: філософія, соціологія,
психологія.- Івано-Франківськ: Вид.-во "Плай"
Прикарпатського університету, 1996.- Вип. 1.- 148 с.

Укладачі: доктор філософських наук, професор С.Возняк
доктор психологічних наук, професор Л.Орбан

Комп'ютерна верстка **О.Сеньків**

Підписано до друку 14.11.96 р.

Обл.-видав. арк. 9,75. Тираж 300 екз.

Віддруковано в Науково-методичному центрі "Українська етнопед-
гогіка і пародознавство" АНН України і Прикарпатського університету
ім. Василя Стефаника

284001, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57.